

UVODNA BILJEŠKA

Dana 10. srpnja 1941., za vrijeme njemačke okupacije, u slikovitom poljskom mještascu Jedwabno, smještenom usred prelijepih mazurskih jezera i šuma, dogodio se užasan zločin. Skupina mještana, Poljaka, zatvorila je skupinu svojih sumještana, Židova, u štagalj, polila ih kerozinom i žive spalila.

Iako su istragu vodile poljske (komunističke) vlasti 1949. godine te strogo kaznile nekoliko počinitelja, a u razdoblju od 1960. do 1975. i njemačke, o užasnom se događaju šire počelo raspravljati tek 2000. godine kada je američko-poljski povjesničar Jan T. Gross objavio opsežnu monografiju znakovita naslova *Susjedi*.

“Tada su se povjesničari bacili na posao, moralisti na moraliziranje, političari na kajanje ili proklinjanje. Zašto? Budući da je temeljni motiv na trenutke bijesne rasprave, rasprave golema dosega, bilo ustanovljenje krivnje. Krivnja, pak, u Poljskoj, zemlji koju je povijest osobito iskušavala, uvijek je dotad pripadala neprijateljima: Nijemcima, Rusima ili Šveđanima.” (Leonard Neuger)

Rezultat je bio taj da je broj žrtava smanjen s Grossovih 1600 na nedvojbeno utvrđenih 340 i da se predsjednik Aleksandar Kwaśniewski, unatoč mnogobrojnim prosvjedima, u ime sunarodnjaka ispričao židovskom narodu, a jedino u čemu su se svi suglasili bilo je to da se zločin dogodio 10. srpnja 1941. u Jedwabnom.

Sličnih je zločina, znamo, bilo i na našim stranama. U II. svjetskom, ali i posljednjem, koji smo ne baš sretno nazvali Domovinskim. Slično su tekle i rasprave, licitacije s brojkama, optužbe i protuoptužbe, isprike i njihova odbijanja. Krivnja je i u nas uvijek dosad pripadala isključivo neprijateljima. No, i mi smo počeli shvaćati da je ima i na nama.

Naš razred je zato komad koji govori o konkretnom zločinu u mještascu Jedwabnom (iako ga autor nigdje ne spominje), ali i o svim zločinima u svim mjestima svijeta kojima su prolazili ratovi. Prolazili, a prolaze i danas.

Tadeusz Słobodzianek (r. 1955. u Jenisejsku u Sibiru), poljski je dramatičar, dramaturg, kazališni redatelj i kritičar. Studirao je teatrologiju na Jagjellonskom sveučilištu u Krakovu. Kao dramatičar debitirao je 1980. komadom za djecu *Jesenska bajka* u Kazalištu W. Bogusławskog u Kaliszu, kao redatelj *Osmedejorn* Mirona Białoszewskog u Kazalištu lutaka u Białystoku. Suosnivač je Teatra Wierszalin koji istražuje umjetničku baštinu pograničja europske civilizacije, a na stanoviti način nastavlja poetike Grotowskog i Kantora. Posljednjih godina vodi varšavski Laboratorium Dramatu, značajno kazališno, istraživačko i edukativno središte, koje koristi dramu kao medij za izgradnju društvenoga dijaloga.

Naš razred napisan je 2008., a praizveden 2009. u National Theatreu u Londonu. Poljska praizvedba održana je 2010. u varšavskom Teatru na Woli. Iste godine komad je osvojio najvažniju poljsku književnu nagradu Nike, kao prvi nagradeni dramski tekst u dvadesetogodišnjoj povijesti toga prestižnog priznanja.

(M. M.)

Tadeusz Słobodzianek

NAŠ RAZRED

Prijevod s poljskog: Mladen Martić

Priča u XIV lekcija

naslov izvornika: Tadeusz Słobodzianek: *NASZA KLASA, Historia w XIV lekcjach, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2009;*

OSOBE

DORA (1920-1941)

ZOCHA (1919-1985)

RACHELKA, kasnije MARIANNA (1920-2002)

JAKUB KAC (1919-1941)

RYSIEK (1919-1942)

MENACHEM (1919-1975)

ZYGMUNT (1918-1977)

HENIEK (1919-2001)

WŁADEK (1919-2001)

ABRAM (1920-2003)

LEKCIJA I.

SVI *pjevaju*:

Cvrkuću vrapci
od jutra čilo:
živ, živ, kamo ćeš,
djeteešce milo?

A djeteešce na to
radosno će reći:
nastava je počela
Ti u školu kreći!

ABRAM: Zovem se Abram.
Tatino zanimanje – postolar.
Htio bih postati postolar.
Kao moj tata Szlomo.

HENIEK: Ja sam Heniek.
Tatino zanimanje – ratar.
Htio bih postati vatrogasac.

RACHELKA: Ja sam Rachelka.
Tatino zanimanje – mlinar.
Želim postati liječnica.
Kao moj ujak Mosze.

JAKUB KAC: Jakub Kac.
Tatino zanimanje – trgovac.
Htio bih postati učitelj.

WŁADEK: Władek.
Zanimanje oca – ratar.
Htio bih biti kočijaš.

MENACHEM: Menachem.
Očevo zanimanje – mesar.
I ja kočijaš.

ZYGMUNT: Zygmunt.
Otac – zidar.
Ja – vojnik.

ZOCHA: Ja sam Zocha.
Zanimanje majke – sluškinja.
Htjela bih postati krojačica.

DORA: Dora.
Očevo zanimanje – trgovac.
Ja – filmska glumica.

RYSIEK: Ja sam Rysiek.
Otac – zidar.
Ja – pilot.

SVI: Pilote moj, kapetane -
Rupa ti sa strane!
Ružna je to slika!
Izgubit ćeš putnika!

LEKCIJA II.

SVI *pjevaju i igraju se*: Marama mi vezena,
vezla ju je mati,
onoj koju volim,
onoj koju ljubim,
toj ću je i dati.

Ovu ne volim,
ovu ne ljubim,
ovu ljubit neću,
tebi maramu vezenu –
dajem ja za sreću.

RYSIEK: U školi mi se sviđalo. Događalo se puno toga.
Kolege su voljeli mene, a ja sam volio lijepe kolegice.
Jedna Židovka mi se tako sviđala da sam namirisao
komadić ružičastog papira, izrezao srce, napisao pje-
smicu i stavio joj u torbu.

DORA: Vidjela sam da Rysiek kopa po mojoj torbi.
Prestrašila sam se. Pritrčala sam i pronašla to srce.
Voljela sam Rysieka. Bio je malo glup, ali zgodan. Dok
sam stajala s tim srcem u ruci, došao je Menachem i
glasno pročitao.

MENACHEM: Ovo srce zna –
Da te ljubim ja!

JAKUB KAC: Onda sam rekao: Mazeltov, Rysiek!

SVI: Mazeltov!
RACHELKA: Hupa!

SVI: Hupa!
WŁADEK: Maca!

SVI: Maca!
ZOCHA: Maceva!

SVI: Maceva!
HENIEK: Menora!

SVI: Menora!
ABRAM: Mohe!

SVI: Mohe!

ZYGMUNT: Lehaim! Šalom aleihem! Laba daj!

SVI: Lehaim! Šalom aleihem! Laba daj!

Svi glume "židovsku svadbu".

RYSIEK: Cijeli mi se naš razred smijao. Svi. Poljaci i Žido-
vi. To me zaboljelo.

DORA: Bilo mi je žao. Ali što sam mogla napraviti?

LEKCIJA III.

JAKUB KAC: Godine 1935. dogodilo se nešto što nas je
sve promijenilo. Svi su plakali. A najviše Židovi. U
svrhu obilježavanja tog tužnog događaja priredili smo
patriotsku akademiju zasnovanu na žalobnoj poemi
Marcina Wyche *Maršalovo srce*. Kolege i kolegice.
Poštovani naš razrede! Ponovimo još jednom. Samo
lijepo i skladno. Cijela škola će nas sutra gledati! Naši
roditelji. Naši učitelji. I sam ravnatelj Pawlowski! Izvoli,
Dorka! Počni.

SVI: Gledaj, majko, to su ti ulani!
Ponosi ti, red do reda!
Momci lijepi, kao naslikani,
zašto su im lica blijeda...

Zapjevala ptica na nebu visoko,
Al' su konji danas mirni i ne skaču.
Smijeha nema i ne sjaji oko.
Mama, zašto svi, baš svi plaču?

Vidi, Hanio, lijes se bijeli.
Zastava ga cijeloga pokriva.
Za to zna već narod cijeli,
da u njemu Maršal naš počiva.

Bio je najveći od junaka,
što ih rodi poljska mati,
a sada ga čeka raka
i Krakov ga do nje prati.

Ide Gospođa Maršalica,
Predsjednik do nje kroči.
Uz njih Wanda i Jagoda,
Brišu svoje tužne oči.

Bojna truba povečerje svira,
objavljuje zemljacima svima,
neka na Wawelu nađe mira
među poljskim kraljevima.

Za to znat' će kugla cijela,
do najdaljih zemalja:
Uzela nam smrt Maršala,
ali će njeg'va živjet djela!

HENIEK: Naš je Maršal junak bez sjene,
volio je zlato, imao tri žene,
ništa nikom nije rado dao,
Poljsku Židovima je prodao!

JAKUB KAC: Toga nema u poemi! Zašto, Heniek? Takve
prljavštine o Maršalu?!

SVI: Tko? Što? – Maršal.
Koga? Čega? – Maršala.
Komu? Čemu? – Maršalu.
Koga? Što? – Maršala.
S kim? S čim? – S Maršalom.
O kome? O čemu? – O Maršalu.
Vokativ – Oj, Maršale!

HENIEK: Vitez Čisti! Sakristija! Ministrant!
SVI: Tko? Što? – Ministrant.
Koga? Čega? – Ministranta.
Komu? Čemu? – Ministrantu.
Koga? Što? – Ministranta.
S kim? S čim? – S Ministrantom.
O kome? O čemu? – O Ministrantu.
Vokativ – Oj, Ministrante!

HENIEK: Otac Genio! Vikar! Židovi na Madagaskar!
SVI: Tko? Što? – Madagaskar.

Koga? Čega? – Madagaskara.
Komu? Čemu? – Madagaskaru.
Koga? Što? – Madagaskar.
S kim? S čim? – S Madagaskarom.
O kome? O čemu? – O Madagaskaru.

Vokativ – Oj, Madagaskare!

ABRAM: Psst, mir! Voljeni naš razrede! Drage kolegice!
Poštovani kolege! S velikim se žaljenjem moram opro-
stiti. Odlazim. Ali ne na Madagaskar. Samo na školo-
vanje u Ameriku! Tako je odlučio naš rabin i moj djed
Chaim i djed Jakub, baka Róza i baka Feiga.

JAKUB KAC: Kako to? Zašto? A naš Savez? Bund? (*Pje-
vuši.*) Cuzamen, cuzamen, di fon zi is greyt! (*Govori.*)
Trebali smo nikada ne otići! Ovdje smo trebali...

ABRAM: Moj tata Szlomo i moja mama Estera.

JAKUB KAC: A Mickiewicz? Tebe ćemo, grume sv'jeta* ...
MENACHEM: Pusti, Jakub Kac! Može li Abram putovati u
Ameriku? Neka Abram putuje u Ameriku. Svatko bi
htio u Ameriku!

JAKUB KAC: A što ti znaš, seljače!? Ti nisi ni za Ameriku.
Najviše za što jesi je kibuc! Kaktuse u pustinji saditi!

RACHELKA: Psst, Židovi, psst! Ne svadajte se! Mir,
Menacheme! I mir, Jakube Kacu! Svakome je samo
jedno predodređeno. Abram putuje u Ameriku i to je
njegovo jedino predodređenje. I git.

SVI: Tri mala broda,
Ocean bez kraja,
Kristofore Kolumbo,
Razmisli ti valja!
Ali Kolumba je vodilo

Proviđenje što sudbu kroji,
pronaći će Ameriku,
onaj tko mora se ne boji.

LEKCIJA IV.

HENIEK: Kolegice i kolege, u skladu s okružnicom gospodina ministra prosvjete htio bih da izgovorimo katoličku molitvu, s čime u svezi molim kolege Židove i kolegice Židovke da pređu u zadnje redove.

Rachelka, Dora, Menachem i Jakub Kac se premještaju.

Najljepša hvala.

U ime Oca i Sina, i Duha Svetog...

POLJACI: Amen.

HENIEK: Vjerujem u Boga, Oca svemogućega...

POLJACI: ... Stvoritelja neba i zemlje.

I u Isusa Krista, Sina njegova jedinoga,

Gospodina našega,

koji je začet po Duhu Svetom,

rođen od Marije Djevice...

MENACHEM *šaptom Dori*: A u Łomży u kinu "Łomża"...

POLJACI: ...mučen pod Poncijem Pilatom,

raspet umro i pokopan...

MENACHEM *šaptom Dori*: Igraju "Brinete, plavuše"...

POLJACI: ...sašao nad pakao,

treći dan uskrsnuo od mrtvih;

uzašao na nebesa,

sjedi s desna Bogu Ocu svemogućemu...

MENACHEM (*šaptom Dori*): To je gala film... S Kiepurom...

Vrlo seksualan... A ja imam novi bicikl...

DORA *šaptom*: Glup si...

ZYGMUNT: Oprostite, kolego Menacheme, smeta li vas što se molimo?

MENACHEM: Ne smeta. Ja nisam vjernik...

HENIEK: Ali mi ovdje vjerujemo, kolego Menacheme...

JAKUB KAC: Zbilja? Svi? A u što? Koja vjera nalaže da se napada židovski dućan? Kamenjem razbija izloge? Prevrću bačve i staklenke? Gazi po haringama i kiselom kupusu? Koja vjera nalaže, Wladek, da se baca kamen na moju sestru i da joj se razbije glava?

RACHELKA: Wladek je bacio kamen na ženu? Što bi na to rekao gospodin Skrzetuski*?

WLADEK: Kada je vrištala kao neljudski stvor...

Jakubu Kacu.

Tebe sam gađao, ali nisam pogodio.

JAKUB KAC: Velika je to sramota, Wladek. To je takva sramota da će za to saznati cijeli svijet, jer ću ja o tome pisati Abramom. A upravo sam primio pismo od Abrama.

ZYGMUNT: I što je to Abram napisao?

ABRAM: Drage kolegice! Poštovani kolege! Cijeli naš razred!

Na početku moga pisma javijam vam da sam dana 18. kolovoza 1938. godine, nakon dugog i uzbuđljivog putovanja brodom "Batory", doplovio u Ameriku! Bio je to neobičan osjećaj kada se nakon puno tjedana morskoga puta u pretrpanoj kajuti pojavio iza obzorja Kip slobode. Svi su na brodu poludjeli. Vikali su i radovali se.

Sijedeći doživljaj bio je prelazak preko graničnog prijelaza na Ellis Islandu. Čekao sam skupa s tisućama izbjeglica iz cijeloga svijeta. Židova, Talijana, Iraca i Azijata. Čekali smo u koloni dva dana odluku, hoće li će nas vratiti natrag ili ćemo biti primljeni u novi svijet. Kada je napokon došao moj red, službenik me je upitao:

- What's your name?

- Abram Piekarz * - odgovorio sam.

- Abram what?

- Piekarz - rekao sam i dodao na engleskom - Baker.

- OK! - rekao je i napisao: "Abram Baker.

I tako je, dragi moji, vaš Abram Piekarz postao Abram Baker!

Što zaključiti iz toga? Treba učiti, učiti i učiti. Osobito strane jezike, a posebice engleski. Današnji svijet to traži. Imajte to na umu, moji dragi kolege i moje poštovane kolegice!

Vaš zauvijek - Abram Baker

P. S: Neka bdije nad vama Svemoguća Bog!

MENACHEM *Dori*: Što onda? Hoćemo li se odvesti u kino?

S mojim novim biciklom?

DORA: Znaš što je rekao otac? Otac je rekao: Ako te vidim s Menachemom na tom njegovom novom biciklu, ostat ćeš tamo podulje! Otiđi sa Zochom.

ZOCHA: Što sa Zochom?

DORA: Hoćeš li ići s Menachemom u kino? Na tom njegovom novom biciklu?

ZOCHA: A na što?

MENACHEM *pjeva*: Svejedno bile smeđe ili plave,

Meni djevojke ne idu iz glave...

ZOCHA: S Kiepurom? Hoću!

ZYGMUNT: Zocha ide s kolegom Menachemom u kino! Na tom njegovom novom biciklu. Na film s Kiepurom. A meni kolega neće dati da se provozam? Žao je kolegi novoga bicikla?

Poljaci tuku i udaraju nogom Menachema.

Ja se vozim na tom novom Menachemovom biciklu.

Ti se voziš na tom novom Menachemovom biciklu.

On/ona/ono se voze na tom novom Menachemovom biciklu.

Mi se vozimo na tom novom Menachemovom biciklu.

Vi se vozite na tom novom Menachemovom biciklu.

On/ona/ono se voze na tom novom Menachemovom biciklu.

JAKUB KAC: Banditi, još ćete ovo požaliti!

HENIEK: Kolege i kolegice, nismo završili molitvu. To se ne radi.

Nastavlja molitvu.

Sjedi s desna Bogu Ocu Svemogućem...

POLJACI: ...odnon će doći suditi

žive i mrtve.

Vjerujem u Duha Svetoga,

svetu Crkvu katoličku,

općinstvo svetih,

oproštenje grijeha,

uskrnuće tijela

i život vječni.

Amen.

LEKCIJA V.

JAKUB KAC: Ali umjesto Isusa Krista je živima i mrtvima došao suditi Josif Staljin.

HENIEK: Židovi su podignuli slavluk u čast dolaska Crvene armije.

WLADEK: Crvene zastave su na kućama izvjesili i Židovi, i Poljaci!

ZYGMUNT: Moj otac je izvjesio bijelo-crvenu!

ZOCHA: Jahali su na tako mršavoj kljusadi.

RACHELKA: Sama kost i koža, bilo je žalosno gledati.

MENACHEM: Žderali su to cvijeće koje smo im bacali.

ZOCHA: A Sovjeti su tukli te jadne konje do krvi.

DORA: Iz zavisti jer konji imaju što jesti.

RSYIEK: Iz dućana su iznosili doslovno sve!

WLADEK: Časnici su išli ovjenčani kobasicama!

RSYIEK: Staklaru su pokupili sav kit.

ABRAM: Mislili su da je to halva?

WLADEK: Kasnije se taj kit valjao svugdje po ulici.

HENIEK: Katolički dom su pretvorili u kino "Aurora".

WLADEK: Na otvorenju se našao cijeli naš razred.

JAKUB KAC: Drugice i drugarice! Dragi kolege i mile kolegice! Došao je eto dan koji smo čekali. I nama je stigla najvažnija od umjetnosti. Kako se o kinematografiji izrazio Veliki Lenjin. Te sada i mi zahvaljujući Velikom Staljinu imamo kino "Aurora", to jest "zvijezda Dani-

ca". Dobro nam došla Danico Slobode! A kako je bilo? Neka kaže Pjesnik.

Menachem prurušen u Majakovskog i Zocha u kljuse.

MENACHEM: Vladimir Majakovski.

Lijep odnos prema konjima.

Topoću kopita.

Pjevaju sneno:

Grib.

Grab.

Grob.

Grub.

Od vjetra opita,

u led obuvena,

ulica postaje skliska.

Konj se uz rub

ceste svali na sapi,

i smjesta

nagmu dokoni svijet,

breknu i zveknu smijeh:

- Spotāče se konji!

- Konj se spotāče!

Jedino ja se nisam umiješao u njihovu bleku. Prilazim, vidim - konjske oči se gase...

Konju, ne plači.

Konju, ta čujte -

Zar držite da ste vi gori od njih?

Dijete!

Svi smo mi pomalo konji,

Svatko je od nas konj, na svoj način".

Konj poskoči,

na noge stane,

rzne

i krenu.

Mahao je repom.

Ridogrivo zgepče.

Stigo je veselo,

i stao uz jasje, da jede.

I sve mu se činilo

da je još ždrepeče,

i da živjeti vrijedi,

i raditi vrijedi.*

JAKUB KAC: Drugovi i drugarice! Dragi kolege i mile kolegice! Živjeti vrijedi i vrijedi raditi! Zahvaljujem još jednom. A sada, prije nego što pređemo na nastavak, odnosno zakusku i ples, dajem riječ voditelju kina "Aurora".

MENACHEM: Kako je rekao drug Kac, ovdje, u bivšem Katoličkom domu, bit će kino "Aurora" i kao njegov voditelj obećavam, drugovi, da se dosadivati nećete. Već sutra vas pozivam na djelo koje je potreslo svjet-sku kinematografiju: Einsteinov Oktobar. Idućega tjedna prikazat ćemo komedije *Svijet se smije*, Cirkus i *Zlatna groznica...*

RYSIK: A *Brinete, plavuše...*?

MENACHEM: Bit će i *Brinete, plavuše...* Samo vas sve molim da popravite gledalište u kinu i nadopunite sje-dećim mjestima pa će biti najbolje da donesete nešto stolica i klupa iz crkve koja će ionako ubrzo biti likvi-dirana...

Rysiek ide prema izlazu.

JAKUB KAC: Kamo ideš, Rysiek?

RYSIK: Dolje židokomunisti! Živjela Poljska!

JAKUB KAC: Tužna stvar, drugovi! Preći ćemo na veselije stvari. Na ples. U organizacijskom smislu. Pivo je besplatno i svakome pripadaju dvije boce. Rysiekovo pivo će ostati neiskorišteno.

Uključuje gramofon, čuje se sovjetski valcer, svi plešu.

MENACHEM *Dori*: Hoćeš li zaplesati?

DORA: Ništa dobro iz toga neće izaći, Menacheme.

MENACHEM: Izaći će, izaći.

DORA: Imat ćemo dijete, Menacheme.

MENACHEM: Odlično. Vjenčat ćemo se. Sada vjenčanje stoji tri rublja i nikoga ne treba pitati za pristanak.

DORA: A razvod koliko?

MENACHEM: Razvod pet.

DORA: Glup si.

MENACHEM: A ti pametna.

WLADEK *Rachelki*: Hoćeš li plesati, Rachelko?

Plešu.

Reći ću ti, Rachelko! Meni se čak taj Savez sviđa. Nema bogatih i siromašnih. Nema svih tih predrasuda. Židov može s Poljakom popiti pivo. I zaplesati. I nikome to ne smeta. Ja mrmzim te lopove u sutanama. Sve je to zbog njih.

RACHELKA: Bolje ti, Wladek, pleši.

Heniek i Zygmunt prilaze Zochi.

ZYGMUNT: Poludjela si, Zocha? Što je to bilo?

HENIEK: Taj konj, Zocha!

ZOCHA: Nije to bio konj!

ZYGMUNT I HENIEK: A što je to bilo, Zocha?

ZOCHA: Poljska.

ZYGMUNT I HENIEK: Zaplesat ćeš?

ZOCHA: S obojicom?

ZYGMUNT: A koji ti je draži?

ZOCHA: Obojica ste jednaki prostaci. Samo je Heniek pristojniji.

Pleše s Heniekom. Zygmunt prilazi Jakubu Kacu.

ZYGMUNT: Uzdravlje!

JAKUB KAC: Uzdravlje!

Kucaju se bocama.

Ja ću ti reći, Zygmunte. Treba živjeti i dati drugima da žive. A nikome se ništa loše neće dogoditi. Što je bilo, a nije, ne bilježi se. Kolege smo, zar ne? Ili nismo?

Svima.

I plešimo, drugovi, i jedan, dva, tri! Jedan, dva, tri!

Zygmuntu.

A što si Rysiek umišlja? Da je neki junak?

Svima.

Zapjevajmo!

Intonira.

Širaka strana maja radnaja...

Svi pjevaju.

LEKCIJA VI.

RYSIK: Uopće nisam htio biti junak. Samo nisam mogao gledati kako nas Poljake ponižavaju!

ZYGMUNT: Oca su odmah odveli. Zbog te bijelo-crvene zastave. Nikada se nisam s njime razumio. Tukao me je zbog bilo čega. Majku također. A sada se morala skrivati. Ja isto. Pomislio sam, koliko dugo ću se ja morati skrivati? Cijeli život?

WLADEK: Savez mi se ipak prestao sviđati i došao sam do zaključka da se treba boriti. Pripremati ustanak. Prikupiti oružje. Pa bio sam Poljak. Rekao sam to majci. Dohvatila je sjekiru i rekla neka najprije tom sjekirom ubijem nju, a onda je uzmem i podignem ustanak.

HENIEK: Osnovali smo ilegalnu organizaciju "Bijeli orao".

ZYGMUNT: Dijelili su sovjetski ustav. Uzeo sam ga jednom i pročitao. I pronašao što sam htio. Da u Savezu sin ne odgovara za oca. Posudio sam od svećenika uredski papir i napisao pismo Staljinu.

JAKUB KAC: Došlo je pismo od Abrama.

ABRAM: Draghe kolegice! Poštovani kolege! Cijeli naš razređe!

Što ima dobro kod vas? Što je zlo, cijeli svijet zna, ali ja, vaš Abram, htio sam saznati što ima nova kod Rachele i Dore, a također i Zoche? Jesu li se udale? Imaju li dobre i radine muževe? Osobito Rachelka, u koju sam kao mladić bio zaljubljen? A što ima kod Tebe, Jakube Kacu? I što radi naš zgodni Menachem? Jesu li i dalje u njega zaljubljene sve djevojke? Što je napokon s naša četiri mušketira: Zygmuntom, Rysiekom, Heniekom i Wladekom? Ja učim i studiram. Školovanje mi ide dobro. Imam i ženu, Deborah, koja očekuje našeg prvog potomka. Sjećajte me se. Uvijek vaš – Abram

RACHELKA: Koje li vijesti! Abram je bio zaljubljen u mene kao mladić! Što bih trebala napraviti s takvom dobrom viješću?

ZOCHA: Dobro, pomislila sam. Nema se što. I udala sam se za Oleša. Bio je star. Ništa nije htio od mene i majka se s njim dogovorila da mi nakon smrti ostavi imanje. Nije bilo toga puno, ali nešto jest. A što sam trebala čekati?

ZYGMUNT: Uspjelo je. Iz Moskve su poslali pismo u naš NKVD i obavijestili me da će moj problem biti razmotren i da im se javim. Otišao sam. Primio me je sam bojniki. Počastio cigaretom i rekao na poljskom: "Ja vrlo rado upoznat s vama, gospodin Zygmunt." I upitao me što mislim o toj akademiji u kinu "Aurora", o Rysieku i *Mazurki Dąbrowskog**, koju je bojniki otpjevao napamet i sa svim stihovima. Dugo smo diskutirali zašto se Židovi tako lako prepuštaju stranim uzorima, a Poljaci su tako gorljivi patrioti. Predložio mi je pseudonim Popov.

RYSIK: Odlučili smo za početak ustrijeliti jednog bojnika NKVD-a. Ne sjećam se čija je to bila zamisao. Valjda moja. Imali smo sve spremno. Metu. Oružje. Za svaki slučaj više nisam noćio kod kuće. Uvečer sam malo popio sa Zygmuntom i Heniekom.

HENIEK: Žestoko smo potegnuli. Zygmunt je donio brlju. Dobru. Od suhih šljiv. Pjevali smo pjesme svećenika Mateusza iz zbirke *Antisemitska pjesmarica* i plakali.

POLJACI pjevaju: Bože! Što Poljsku stoljećima punu suza, Branio si od Švedana, Turaka i Tatara
Što izbavi ju tužnu iz njemačkih uza,
I u prah satro strašne kajzera i cara,
Pred Tvoj se oltar stere moja molba ova,

Gospode, izbavi nam Poljsku i od Židova...

RYSIK: Strašno sam se napio. Čak nisam ni znao kada su Zygmunt i Heniek otišli.

JAKUB KAC: Došli su noću. Iz NKVD-a. Naredili su da se odjenem i ne uzimam stvari. Pomislio sam da me vode na strijeljanje. Šutjeli su. Od njih se osjećao alkohol. I strašno su im smrdjeli kožusi. Bila je zima i napadalo je puno snijega. Naredili su mi da sjednem na sanjke i odvezli smo se u šumu. Tresao sam se od hladnoće i straha. Dali su mi nekakvu staru deku. Bože! Zašto? Zato što u izvještaju s otvorenja kina nisam napisao da je Rysiek uzviknuo: "Još Poljska nije propala!?" Bože! A možda zbog tog pisma koje je stiglo iz Amerike od Abrama? Dovezli smo se do nekakve lugarnice. Izveli su iz nje Rysieka i upitali me: "Tko je to?" Rekao sam da je to Rysiek. A što sam trebao reći? Rysiek me pogledao i rekao nešto, ali nisam čuo što. Vidio sam samo da ga je jedan od enkavedovaca udario kundakom u lice i Rysieka je obilila krv.

RYSIK: Dovezli me u svoj ured i pitaju: "Kako se zoveš?" Ja, da tako i tako. Oni: "Lažeš. Zoveš se Jasen i zapovjednik si ilegalne terorističke organizacije 'Bijeli orao.'" Ja na to: "O čemu vi?" Tada je jedan iza peći uzeo ljeskov prut, bacili su me na pod, nagurali mi kapu u usta, jedan mi je sjeo na noge, drugi držao za glavu, a treći me počeo mlatiti, tako mlatiti da su od kape doslovno ostali komadići. Onda su me posjeli na klupu uza zid, uhvatili za kosu i počeli mi udarati glavom o zid tako da sam mislio da mi od glave neće ništa ostati. Cijele busene kose su mi čupali. I cijelo su vrijeme govorili neka priznam i kažem tko još pripada našoj organizaciji. Pomislio sam da ako kažem, i druge će tako mlatiti. Onda je bolje da trpim sam. Nisam znao da čovjek može toliko izdržati.

ZYGMUNT: Morao sam nekoga pokazati. Heniek to ne bi izdržao. A da ne govorimo o Wladeku. Rysiek je uvijek bio tvrd.

HENIEK: Imao sam sreću. Kada smo se vraćali iz lugarnice, Zygmunt je rekao neka ne noćim kod kuće. Za svaki slučaj. Nisam noćio. Kada su odveli Rysieka, nisam više nikada noćio kod kuće. Otišao sam na selo i bioao kod raznih svećenika. Jednom ovdje, drugi put ondje. Pomagao sam u crkvi. U sakristiji. U župnom dvoru. Sve do dolaska Nijemaca.

WLADEK: Nakon onoga što se dogodilo s Rysiekom i nakon što su se Zygmunt i Heniek morali skrivati, dao sam što su za pravo. Došao sam do zaključka da još valjda nismo saznali za podizanje ustanka. Također sam se za svaki slučaj malo skrivao.

RACHELKA: Ocu su uzeli mlin i nacionalizirali ga. Za direktora su postavili nekakvog Sovjeta s tri razreda pučke. Točno nakon mjesec dana mlin je stao. Pozvali su oca. Pokazalo se da su uništili turbinu. Švicarsku. Francis. Otac ju je trideset i sedme dovezao iz Zürich. Koštala je više od novog mercedesa. Pet tisuća dolara. Bila je naše najveće blago. Otac to nije mogao izdržati. Smanjio se, pocrnio, počeo bolovati i za nekoliko tjedana umro. Kao da se rasplinuo u zraku. Počela sam učiti njemački.

MENACHEM: Počeo sam mrziti to prikazivanje filmova. U centrali nisi mogao izmoliti nove naslove. Išao sam službeno u Białystok, jednom sam bio u Wilnu, jednom u Lavovu. Bilo je ugodno: večere, hoteli, ljubitelji filma. I ljubiteljice. Ali koliko puta se može gledati Svijet se smije, *Oklopnika* ili čak i Chaplina? Nema takve vlasti na svijetu koja može prisiliti čovjeka da u kinu dvaput gleda isti film.

DORA: Bojala sam se. Sve sam se više bojala. Menachem se vraćao sve kasnije. I uvijek pijan. Svađali smo se jer je dječak i dalje bolovao. Opet si pijan, ti prokleti idiote! MENACHEM: Prestani, malenjka, jer ću se razvesti od tebe!

DORA: Onda se jednom već razvedi i nosi tim svojim djevočurama!

RYSIEK: Jedne noći, bio je već ožujak ili travanj, jer je zemlja bila odmrznuta, dvojica su me utovarili na kola, odvezli u šumu, dali mi lopatu i naredili da iskopam raku. Tu ćeš ostati, rekli su. Počeo sam kopati. Bez riječi. Pogledao sam jednom u nebo. Bilo je zvjezdano. Ugledao sam, u jednom trenu, Velika kola i Sjevernjaču. I postalo mi je strašno žao svega. A najviše sebe. Da moram tako mlad umrijeti. I od koga? Od razrednoga kolege. Jakuba Kaca. Iskopao sam jamu i rekao im da sam iskopao. Dobro, govori poručnik, nećemo te strijeljati danas. Razmisli još. I priznaj. Ako priznaš, vraćaš se kući. Ako ne, dovest ćemo te natrag ovamo. Jama je već gotova. Pričekat će.

JAKUB KAC: Sve je to postalo neizdrživo. Stalno su nekoga hapsili i odvozili. Redovi su bili za sve. Za kruh. Kašu. Krumpir. Sol. Petrolej. Sve. Moglo se poludjeti. Samo je u kinu bilo pusto. Pomislio sam, ako taj raj treba izgledati ovako, onda neka mi to bude zadnje.

ZYGMUNT: Nisam znao što je s ocem. Ni s Rysiekom. Jesu li i dalje u zatvoru u Łomży? Jesu li ih odvezli u Sibir? Jesu li ih strijeljali? Toliko je ljudi neprestano nestajalo bez vijesti. Jednom me je pozvao vojnik da me

nešto upita, a ja sam se razbjescio i rekao mu da nije održao riječ, nije pustio Rysieka i oca, i da neću za njih raditi. Neka si nađu nekog drugog. A vojnik se nasmijao i rekao: "A što ti, Popov, misliš da nemamo žruke? Da ti jedini cinkaš?"

SVI: Vođa Kościuszko diže Poljsku cijelu, na Moskala mrskog pođe u siromaškom odijelu.

Krenuo na čelu, Junaci ga prate. Domovino mila, Život dat će za te.

LEKCIJA VII.

JAKUB KAC: Noću sam usnio čudan san. Strašan. Izlazim na trijem. U tom snu. Gledam, a svugdje, uz plot, kraj otvorenih vrata, stoje crni vuci i kese očajake. Bože, mislim si, tko im je otvorio kapiju? Zatvaram vrata, a oni se pojavljuju u prozorima, bijesno skaču, njuškama tuku o stakla, dohvaćam žarač i maltim po tim njuškama. Ništa ne pomaže. Budim se. Netko lupa po vratima. Srce mi lupa od straha. Otvaram. Menachem s kovčegom.

MENACHEM: Jakube, sakrij se dok ovo ne prođe.

JAKUB KAC: Gdje se ja mogu sakriti?

MENACHEM: Ne znam!

DORA: A ja? A dječak? A što s nama, Menacheme?

MENACHEM: Dora, neće vam ništa napraviti. Ne izlazi iz kuće. Ne pokazuj se. Vratit će se kad sve prođe.

DORA: Aj, Menacheme, nisam li govorila da ne liježeš gdje ne treba.

JAKUB KAC: Htio sam mu ispričati o pismu od Abrama, ali okrenuo se i otišao. Obrijao sam se. Umio. Namirisao. Odjenuo čisto rublje, bijelu prazničku košulju i crno odijelo. Očistio sam cipele. U džep sam stavio dokumente, malo para i Abramovo pismo. Izašao sam van. Na ulici nije bilo puno ljudi. Stajao je pozdravni slavluk sa svastikom složenom od šišarki. Nekako mizeronom. Naš je prije dvije godine sa srpom i čekićem bio bolji. To sam pomislio i pošao dalje. Ugledao sam ih kako su izlazili iz Školske. Njih, to jest Wladeka, Henieka, Rysieka i Zygmunta. Rysiek je strašno izgledao. Bio je modar u licu.

WLADEK: Ja sam ga ugledao prvi. Evo Jakuba, rekao sam.

HENIEK: Kakav Jakub?

ZYGMUNT: Jakub Kac.

JAKUB KAC: Zaustavili su se nekih deset koraka od mene. I zurili u mene. Htio sam im reći da je stiglo novo pismo od Abrama i da ga imam u džepu, ali oni su tako gledali da sam se okrenuo i počeo bježati.

RYSIEK: Drži!

ZYGMUNT: Hvataj!

WLADEK: Ulovi ga!

HENIEK: Sustigao sam ga i podmetnuo mu nogu!

JAKUB KAC: Spotaknuo sam se. Pao. Počeli su me udarati nogama!

WLADEK: Ja nisam.

ZYGMUNT: Doigrao si, Jakube Kacu!

RYSIEK: Kurvin sine!

HENIEK: Cinkarošu!

JAKUB KAC: Što sam im trebao reći? Da ništa nije bilo onako kako misle? Uпитati ih o čemu se radi? Mislio sam da treba čuvati glavu, trbuh, genitalije. Osjećao sam da su mi pukla rebra. Što se može, pomislio sam, to se da izliječiti. Kazna za glupost. Odjednom su me prestali tući. Sada ću im nešto reći, pomislio sam. Ali što da im kažem? U ustima mi se skupila nekakva ljepljiva tekućina. Ispljunuo sam ju na dlan i vidio da je to krv.

MENACHEM: Bio sam skriven u ribizlima kod Pecynowicza ispred čijega posjeda su tukli Jakuba Kaca. Vidio sam kroz letve plota kako su ga udarali nogama i kako su iznenada prestali. I teško disali. Kao maratunci na filmu. Vidio sam kako Jakub polagano ustaje i počinje hodati. Zanosio se kao pijanac.

WLADEK: Dosta mu je, rekao sam, ostavite ga.

JAKUB KAC: Otići, mislio sam, otići što dalje. Tada će me pustiti na miru. Samo otići. Sjalo je sunce. Konj uz kirijaška kola me je gledao. Seljak mu je objesio vreću s obrokom. Najavljuje se dulji zastanak, pomislio sam. Eureka! Arhimedov zakon! Kako je glasio Arhimedov zakon?

ZYGMUNT: Prišao sam Pecynowiczevu plotu i istrgnuo letvu.

HENIEK: Istrgnuo sam letvu iz plota kod Pecynowicza.

MENACHEM: Skoro pred mojim nosom su trgali te letve i nisu me vidjeli. U takvom su bili amoku. Sakrio sam se u ribizle i natraške povukao u drugi kraj Pecynowiceva vrta. Pomislio sam da ću otići kroz šumu do Zoche. Možda me sakrije? Nije bilo nikoga. Sakrio sam se u staji. Za neko vrijeme, vidim, ide Zocha s vjedrom svinjama! Zocha, govorim joj.

ZOCHA: Isuse, što ti Menacheme radiš ovdje?

MENACHEM: Sakrij me, Zocha, traže me...

ZOCHA: Tko te traži?

MENACHEM: Zygmunt, Rysiek, Heniek i Wladek! Isprebijali su letvama Jakuba Kaca.

ZOCHA: Sakrij se na tavanu u oboru. Oleš tamo ne zagleda.

RYSIEK: Otrgnuo sam najdeblju letvu koja se našla. Kada je Kac došao do trga, sustigao sam ga i raspalio po glavi. Napravio je par koraka i pao pred vratima svoje kuće.

HENIEK: Udario sam ga nekoliko puta letvom. Slomila se. Bila je trula.

ZYGMUNT: Počeli su se okupljati ljudi. Rekao sam da je to kurvin sin koji je izdao Rysieka Sovjetima i da je zbog njega moj otac umro u Sibiru. I puno, puno drugih Poljaka. I primetnuo sam mu letvom.

WLADEK: Mlatili su ga tim letvama da su od njih ostajale treske. Dosta mu je, rekao sam! Ali netko iz gomile, nekakva žena, rekla je da nije. Svi su stajali i gledali. Kac je noktima grebao kaldrnu.

JAKUB KAC: Osjećao sam takav bol da više nisam ništa osjećao. Mislio sam, smiješno je sve to. Bio sam dobar iz fizike. Iz kemije i matematike. A ne sjećam se Arhimedova zakona. I umirem pred vlastitim pragom. RYSIEK: Mučio se valjda. Nije mogao umrijeti. Sažalio sam se nad njim. Pored samih ulaznih vrata kaldrma je bila razlabavljena. Izvukao sam kamen. Tako odoka deset, možda petnaest kila. I svom snagom, iz visine, bacio mu ga na glavu. Tresnulo je i nešto toplo mi je pljusnulo na lice. Prešao sam to prstom. Bio je to Kacov mozak.

WLADEK: Rysiek je obliao prst na kojemu su bili Kacova krv i mozak.

HENIEK: Onesvijestio sam se.

ZYGMUNT: Počelo se okupljati sve više ljudi. Rekao sam: "Znajte, ima još takvih Kacova u našem gradu!"

RYSIEK: A što je s tim Menachemom iz kina?

WLADEK: Moram k majci. Obećao sam majci i majka čeka. I otišao sam. Ali ne majci. Nego Rachelki. Govorim joj: "Skrj se nekamo! Ubili su Jakuba Kaca na trgu."

RACHELKA: Tko je ubio Kaca? I kamo ću se ja sakriti, Wladek?

WLADEK: Ja ću te sakriti, Rachelka.

RYSIEK: Oprao sam se na pumpi na trgu.

ZYGMUNT: Idemo onome iz kina. Pregledao sam Kacove džepove. Imao je putovnicu, deset rubalja, čistu maramicu i ovo pismo od Abrama.

ABRAM: Dragi moj kolega Jakub Kac!

Završio sam školu i već sam kao novopečeni budući rabin ubio svoje prvo tele. Poslije podne smo svi, cijela ješiva, otišli u Battery Park gdje se održavaju regate i s terase je dobar pogled na Liberty Island s Kipom slobode. Valjda je cijeli New York došao diviti se jedrilicama. Kako su bile lijepe. Vitke, trbušaste, male, velike, duge, kratke, s tri jarbola, dva i jednim. Lebdjele su nad valovima. Zapamtio sam da je pobijedio prelijepi dvojbojnik koji se zvao "Swallow". Lastavica. Kako vidiš, ja ne zaboravljam poljski, iako je sada moj jezik engleski.

A što je kod Tebe? Što je u našem razredu? Zašto mi nitko ne piše?

Pozdravljam vas snažno – uvijek vaš Abram Baker.
P. S. Često mislim na sve vas.

LEKCIJA VIII.

DORA: Bila sam bijesna na Menachema. Uvijek kada mi je trebao, nije ga bilo. Dječak je imao kolike. Dala sam mu čaja od kopa. Netko je pokucao. Tko je?

ZYGMUNT: Poljska vojska – našalio sam se.

HENIEK: Gdje je Menachem?

DORA: Ne znam. Nekamo je otišao. Neprekidno odlazi. Spakirao je kovčeg i otišao.

RYSIEK: Sa Sovjetima je pobjegao?

ZYGMUNT: Strašno se dere. Stavi ga spavati. Moramo porazgovarati, Dora.

DORA: Plače jer ima kolike.

ZYGMUNT: Jesi li mu dala kopa? Daj da ti pokažem.

Uzima dijete u ruke i pjevuši.

U ratu je lijepo,
tko Boga umoli,
vojnici pucaju,
vojnici pucaju,
Gospod kugle voli...

Dijete se smiruje, Zygmunt ga iznosi u kuhinju.

Bit će dobro.

Kažeš znači, Dora, da je taj kurvin sin pobjegao sa Sovjetima. Nanio je zlo Poljacima i pobjegao.

DORA: Ništa zlo nije napravio. Što je napravio? Znaite kako je bilo. Jakub Kac je počeo.

RYSIEK: Kac više neće ništa reći. Leži na trgu. A do njega njegov mozak.

DORA: Postalo mi je vruće.

RYSIEK: Evo kako je bilo, Dora!

Pokazuje ožiljak.

ZYGMUNT: A tebi su, Dora, Sovjeti ostavili ožiljke?

DORA: Što ti, Zygmunte? Osjetila sam da sam pocrvenjela...

RYSIEK: Osjetio sam kako mi se kurac dignuo. Sve me zabolio. Razveselio sam se, jer sam se već bojao da su mi ga Sovjeti zauvijek oštetili.

ZYGMUNT: Vidjet ćemo kako je s tim kod tebe.

DORA: Uhvatio me za glavu i povukao na krevet. Rysiek mi je strgnuo bluzu i suknju. Nisam imala ništa ispod. Bila sam kod kuće. Otimala sam se. Pokušala sam udarati nogom. Ali netko me uhvatio za noge.

HENIEK: Ja sam ju držao.

DORA: Vikala sam, ali sam osjetila da se vlažim.

ZYGMUNT: Vikala je na židovskom.

DORA: Nein, nein, nein...

ZYGMUNT: Rekao sam Rysieku: "Mazeltov, Rysiek!"

RYSIEK: S Heniekom sam joj raširio noge, raskopčao suknju i zatjerao joj ga do balčaka. Skoro odmah sam se istresao. Derala se. Kurac mi se ponovno dignuo i počeo sam ju tesati...

DORA: Osjećala sam ugodu kakvu dotad nisam poznavala.

HENIEK: Od samoga gledanja sam svršio u hlače.

ZYGMUNT: Kada je Rysiek sišao s nje, rekao sam: "Drži je." Popeo sam se na nju i zajahao je. Strašno se bacakala, ali su je dečki čvrsto držali. Svršio sam i velim Henieku: "Daj, ja ću ju pridržati, a ti ju Heniek dohvati i obradi."

HENIEK: "Daj prestani", rekao sam...

ZYGMUNT: No, Dora, i sama vidiš, Rysiek ima ožiljke od Sovjeta, a ti nemaš.

DORA: Nisam ništa govorila da ih ne uzrujam. Cijelo vrijeme sam mislila kako bih se pokrila s pokrivačem, ali nisam to učinila jer sam se bojala da će ih uzrujati. Ležala sam gola, sve me je boljelo, ali nisam ništa govorila.

RYSIEK: Otvorio sam kuhinjski ormar. Bila je tamo neka obojena rakija u karafi. Natočio sam u elegantne, kristalne čašice i ispili smo. Jednu, drugu, treću. Zygmunt i ja. Jer Heniek nije pio.

HENIEK: Povračalo mi se.

ZYGMUNT: Dobro, gospodo, idemo u grad. Vidjet ćemo što ima nova.

DORA: I samo su tako otišli. Zatvorili za sobom vrata i otišli. Najgore je bilo što sam osjećala da me sve boli i što mi je taj bol bio ugodan. Silovala me je divlja horda i što? Ugoda. Tek to me je zaboljelo. Tko sam to ja? Osim toga, nisam mogla zaboraviti Rysiekove oči.

Divlje lijepe. Bože! Udarila me je tišina. Ne čuje se dječak. Što mu je Zygmunt napravio? Skočila sam i otrčala u kuhinju. Igorčić je sjedio u košari, glasno cuclao duđu i smijehio se.

SVL: U pariškom salonu, sred sjaja i ljepote Chopin je u duši čuo pučke note.

Mazurke, oberki, noge same lete, on je poljsku glazbu zavolio k'o dijete.

LEKCIJA IX.

MENACHEM: Čučao sam u tom oboru i ludio od zapare.

Dolje je stajalo vjedro s vodom pa sam svako malo silazio s toga tavana i pio. Došla je Zocha.

ZOCHA: Što ti radiš, Menacheme? Zašto nisi na tavanu? Idem u grad. Vidjeti što i kako.

MENACHEM: Pogledaj, Zocha, preklinjem te. Što je s Dorom i Igorčićem? Strašno je vruće.

ZOCHA: Samo, sakrij se, Menachem, preklinjem te, jer ako te ugleda Oleš...

ZYGMUNT: Otišao sam na Trg 10 da vidim ne valjaju li se neki papiri nakon NKVD-a. Neću li pronaći to svoje pismo Staljinu. Toga sam se najviše bojao. Samo sam to pismo potpisao kao ja. Sve drugo kao "Popov". Ali tamo su već bili žandari i od NKVD-a i papira nije bilo ni traga. Bio je novi gradonačelnik koji me je predstavio Amtskomendantu, rekao da su mi Sovjeti ubili oca, da se na mene može računati. Amtskomendant, elegantan, stariji gospodin, vjerojatno Austrijanac, u izglačanoj odori s bijelim svilenim šalom, pogledao me i rekao mi na poljskom: "Gutt, pomoći ćeš napraviti ordung sa Židovima."

WŁADEK: Sakrio sam Rachelku na tavanu. Čak ni majka nije znala da je tamo. Uostalom ne bi se više mogla ni popeti po tim stubama.

RACHELKA: Bila sam tiha kao miš i bojala sam se disati. Vruće je bilo neizdrživo...

WŁADEK: Otrčao sam u grad. Na trgu su Židovi žlicama plijevili kaldrmu. Naokolo su stajali seljaci s batinama. Iza njih gomila baba i djece. Kao na proštenju. Oko trga su mladi Židovi na stajskim vratima nosili krhotine spomenika Staljinu i pjevali sovjetsku pjesmu "Širaka strana maja radnaja". Na čelu je išao rabin i na štapu nosio svoju kapu. Jedva je hodao. Bila je vru-

ćina. Znoj se slijevao sa svih, ali ti koji su nosili tu šutu, iako su bili jedva živi, išli su i pjevali s voljom. Glazbenici su ih pratili na harmonici i klarinetu. Čak je bilo ružno gledati. Ako bi neki Židov malo zaostao straga, netko bi ga od momaka raspalio batinom ili gumom. Odnekud se tamo našao Heniek. Imao je u ruci debelu ljeskovu batinu.

HENIEK: Što tako stojiš, Wladek! Uzmi i ti dobru batinu i pomogni pri sahrani druga Staljina.

WŁADEK: Dobro, rekao sam, uzet ću dobru batinu i pomoći, ali otišao sam na drugu stranu trga i samo gledao. Gledao sam Zygmunta kako gumom mlati krojača Elusa.

ZYGMUNT: Pobjeći ćeš, svinjska njuško? Ostaviti obitelj i pobjeći? Zar tako postupa muškarac? Tako postupa komunist! Ne muškarac. Zar nisi čuo što je zapovjedio gospodin Amtskomendant? Da imaš biti ovdje i čistiti zemlju koju si zaprljao svojom nazočnošću. Shvatio?

WŁADEK: Bože, pomislio sam, što se događa? Vratio sam se kući, otišao na tavan i rekao Rachelki: "Rachelka, sjedi ovdje. Ne idi nikamo. Strašne stvari se događaju. Čini se da je pogrom."

RACHELKA: A što je s mamicom? Rebekom? Ružom?

WŁADEK: Plijeva travu na trgu.

RACHELKA: Wladek, pomogni im, preklinjem te.

WŁADEK: Dobro, otići ću, pogledat ću. Pokušat ću. Ali nisam čak ni pokušao. Jer kako spasiti sve?

HENIEK: Odveli smo ih do štaglja pored židovskoga groblja. Dečki su im dopustili da sjednu na zemlju. Svi su popadali kao mrtvi. Teško su disali. Orkestar je svirao *Ovo je zadnja nedjelja*. Zavirio sam u štagalj. U jednom je dijelu bila svježe iskopana raka. Bili su tamo Sielawa sitničar, Stasiek ćopavi, Tarnacki, mesar Wasilewski, Oleš, Zochin muž, stari Walek i Rysiek. Imali su sjekire i duge mesarske noževe. Za svinjokolju. Walek je imao kovački bat. Bože, pomislio sam.

RYSIEK: Prvo ga su doveli rabina i krojača Elusa. Sielawa im je naredio da se skinu. Rabin se sav tresao. Počeli smo se smijati što tako drhti. Rabin se počeo smijati što mu se mi smijemo. Tada mu je Sielawa zašao straga i raspalio ga ušicom sjekire po glavi. Rabin je poskočio. I svalio se. Tada je Sielawa zabio sjekiru u zemlju, brzim pokretom izvadio iza pojasa nož, uhvatio rabina za bradu i jednim potezom mu prerezao grlo. Od uha do uha. Briznula je krv. Uči se sine, rekao je. I obrisao nož o pijesak. Uхватili smo rabina za

ruke, za noge, zamahnuli i bacili ga dolje. Krojač se u tom trenutku onesvjestio. Pa s njim nije bilo puno posla. Zatim je Sielawa podijelio posao. Šestorica su trebala svačiti Židove. I zatim ih držati. Po trojica su trebala svačiti Židove. I zatim ih držati. Po trojica na jednog. Dvojica za ruke. Jedan za noge. Bronek je trebao ošamutiti sjekirom, a Walek čekićem. A Sielawa, s mesarom, rezati grla. I trbuhe. Da se zemlja poslije ne miče. Neka se i ovako raduju što ih ubijamo kršćanski, rekao je Sielawa, a ne onako kako oni blago kolju. Dok samo ne iskrvari. Ja sam ih trebao držati za noge. Kada se umorim, zamijenit ćeš me, rekao je Sielawa, a zasad gledaj.

HENIEK: Nisam to mogao gledati i vratio sam se na trg.
DORA: Bila sam na trgu i strugala žlicom travu između kamenih kocki. Naokolo je stajala gomila. Sami poznati. Susjedi. Gledali su. Šalili se. Najgori su bili takvi dvanaesto-, petnaestogodišnji govornari. Bacali su kamenje. Tukli su batinama. Htjeli silovati. Stare babe su se smijale. A usto ta vrućina. Dječak se derao. Htio je piti. I ja sam bila strašno žedna. Ugledala sam u mnoštvu Zochu. Mahnula sam joj. Prišla mi je. Zocha, daj piti!
ZOCHA: Vode?
DORA: Vode. Bilo čega. Zocha, što će to biti?
ZOCHA: A što bi bilo? Zadržat će vas malo pa pustiti.
DORA: Zocha, uzmi maloga Igora. Pričuvaj ga. Bojim se. Menachem će se vratiti.
ZOCHA: Ja Igora, Dora? Što bi Oleš rekao. Ne brini. Sve će biti dobro.
DORA: Rysiek, Zygmunt i Heniek su me silovali, Zocha...
ZOCHA: Mislila sam da ću se srušiti. Došlo mi je slabo. Otišla sam u stranu i pošla kući.
DORA: I čak mi ni vode nije donijela. Školska kolegica!
ZOCHA: Putem sam razmišljala i razmišljala. Što učiniti? Tudi dječak! Još mi to fali. Dao bi mi Oleš židovskoga fačuka! Vratila sam se na selo. Menachem se skrivao u uboru.
MENACHEM: I kako je tamo, Zocha?
ZOCHA: A kako bi bilo? Tuku, siluju, muče.
MENACHEM: Vidjela si Doru?
ZOCHA: A gdje bih je vidjela?
DORA: Došao je Zygmunt i rekao da se moramo svrstati u parove.
ZYGMUNT: Gospodin Amtskomendant i gospodin gradonačelnik u brizi za vašu sigurnost zapovjedili su da vas se zatvori u štagalj. Sutra ćete biti odvedeni u geto u Łomży. Sami vidite kakvi su prigovori za služenje

Sovjetima. Poslušajte zapovijed. Ako ne poslušate, vidjet ćete što će se dogoditi. Bit ćete si sami krivi.
DORA: Poredali smo se uredno u parove. Kao u školi. Za izlet. I uredno smo pošli u taj štagalj. Oko nas su išli susjedi i osobito susjedice. Vikali su: "Tako vam i treba. Bogoubojice! Vragovi! Komunisti!" O čemu se radi? Pa Zygmunt je rekao da će nas odvesti u geto u Łomży. Na uglu Grobljanske stajao je Rysiek. Prijav. Mahnitih očiju. Viknula sam: Rysiek! Prišao je i udario me gumom tako da zamalo nisam ispustila dječaka iz ruku.
RYSIEK: Što sam trebao učiniti? Svi su gledali. Žalio sam je. Bila je zbilja lijepa.
DORA: Kako su svi stali u taj štagalj?
MENACHEM: Cijeli grad!ć!
ABRAM: Bože! Tisuću šesto djece, staraca...
ZYGMUNT: Tisuću šesto? Živih! Da ih se nagura kao haringe, jedno na drugog, čak i tada ih toliko ne bi stalo!
HENIEK: Nije ih bilo ni tisuću. Najviše sedamsto. A možda još i manje.
DORA: Tukli su nas dok su nas trpali u taj štagalj.
RYSIEK: Strašno su tvrdoglavi bili neki.
DORA: Zemlja je bila svježje iskopana. Žuti pijesak i razbacana slama.
RYSIEK: Zakopali smo tamo te poklane Židove. I spomenik.
DORA: Bilo je zagušljivo. Zapara. Žene su padale u nesvijest. Djeca su se derala. Kako smo mogli izdržati noć?
HENIEK: Vrata smo zatvorili kolcima i podmetnuli kamenje. Zapravo stijenje.
DORA: Osjetili smo vonj petroleja. Nastala je tišina. Netko je rekao da je to dezinfekcija.
ZYGMUNT: Petrolej je proljevao Wasilewski. Mali i okretni patuljak. Kao majmun je trčao po krovu. Samo smo mu dodavali kanistere. Kada je već razlio taj petrolej, našalio sam se i potihoo odmaknuo ljestve. Wasilewski je spazio da nema ljestava, da je zapaljena baklja, počeo je urlati: "Dajte ljestve, kurva, kurva, kurva!" Vrištao je kao neljudski stvor. Napokon je nekako skočio s toga krova. Valjali smo se od smijeha.
HENIEK: Svi su se odmaknuli i zapalili smo štagalj s četiri strane!
RYSIEK: Vatra je doslovno eksplodirala! Zna se, ljeto, krov suh, slamnat.
ZOCHA: Bio je to krik koji se ne da zaboraviti. Bože!
WŁADEK: Crni dim se vidio doslovno s deset kilometara.
DORA: Smračilo se od dima. Počeo je plač. I krik. Zatim

kašalj. Zašto? Pa Zygmunt je rekao da ćemo sutra ići u geto. Lažljivac. Netko me uhvatio za kosu i povukao. Izgubila sam dječaka. Netko me udario. Uzvratila sam. Taj Rysiek. Zašto? Osjetila sam da po nekome gazim. I da netko gaži po meni. A Menachem sigurno sjedi kod nekakve kurve. Počela sam kašljati, gušiti se, povraćati. Na kraju sam se upišala. To je bio život?

SVI *pjevaju*: Hajde zađi, sunašce,
na počinak kreni,
jer me noge bole,
teško ić' je meni.

I ruke me bole,
teško je radit' meni,
hajde zađi, sunašce,
na počinak kreni.

Kad bi tebe, sunašce,
tol'ko posla snašlo,
i ti bi mi, sunašce,
već odavno zašlo.

LEKCIJA X.

WŁADEK: Kada se sve smirilo, zakopali smo Židove pored štaglja što je bio vrlo neugodan posao, ali što se moglo, netko je i to morao, osobito zato jer je gospodin Amtskomendant rekao: "Spaliti Židove ste znali i mislite da će nakon vas netko pospremiti?" Okupili smo se s lopatama, vilama, sjekirama i pijucima, jer su Židovi bili spaljeni samo s vrha, a iznutra prije ugušeni i usto isprepleteni kao neko korijenje drveća, jer to su bile uglavnom žene i djeca, i snažno su se grlili i stiskali jedni uz druge, pa smo ih morali sjeći na komade i u tim komadima baciti u raku. Bilo je užasno. Usto i nezemaljski smrad. Spaljeno meso i govna. Dvaput sam se pobjljuvao. Najneugodnije mi je bilo kada sam naletio na moju kolegicu iz razreda Doru i njezino dijete koje se čvrsto držalo za nju, rasplakao sam se čak, nisam dopustio da ih rasijeku, već sam ih pokopao kakvi su bili. Neki su pokušali tražiti zlato, to jest zlatne zube, ali ih je kasnije zateklo iznenađenje, jer je poslije gospodin Amtskomendant zapovjedio svima da izvru džepove i da se svuku do gola, i ako je nekome nešto našao, taj bi dobio gadne batine. Kada je bilo gotovo otišao sam kući, oprao se, odjednu čisto odijelo, uzeo litru i našao se sa Zygmuntom, Heniekom i Rysiekom, i govorim im tako i tako, razredni smo kolege, što je bilo, bilo je, a sada je takva stvar da sam spasio Rachelu i da je hoću oženiti.

ZYGMUNT: Dobro, Wladek, hoćeš, to je tvoj problem. Srce nije sluga. Ali moraš je najprije pokrstiti i vjenčati se normalno u crkvi.

HENIEK: Da ljudi ne pričaju. Ja ću porazgovarati sa župnikom. Samo, jako je strog iz katehizma. Valja nabubati.

RYSIEK: Vjenčanje je vjenčanje, a krštenje je krštenje.
ZYGMUNT: Heniek će porazgovarati sa župnikom. Wladek se zaljubio i treba mu pomoći. Wladek je razredni kolega. A razredni kolega je kao obitelj. A možda i više. A litru spremi, Wladek, ispit ćemo je na svadbi.

WŁADEK: Otišao sam majci i rekao da će se Rachelka pokrstiti, bit će katolkinja i ja ću je oženiti. U crkvi. Majka nije ništa rekla. Samo je počela plakati. Na to ja nisam ništa rekao. Samo sam se popeo gore Rachelki i rekao joj kako stvari stoje. I što je ona na to?

RACHELKA: Pokrstiti se? Vjenčanje? U crkvi? Ja?
WŁADEK: Rachelka? To je sve za tvoj spas. Ti tu sjediš i ne znaš što se događa. Stvari su takve da u nas više nema nijednoga Židova. Svi su ubijeni. Krštenje je jedina šansa. Samo, katehizam valja nabubati. Dogovorio sam se s dečkima i pristali su pomoći. Zygmunt, Rysiek i Heniek.

RACHELKA: Ti ubojice?

WŁADEK: Rachelka, to su naši kolege.

RACHELKA: Imaš katehizam?

WŁADEK: Pa naravno. Odveo sam je dolje i rekao majci da će od danas Rachelka živjeti dolje s nama. Nije ništa rekla. Rachelki sam dao katehizam. Sjela je uz prozor na vrt i počela čitati. Uvečer je došao Heniek.

HENIEK *Rachelki*: Četvrta crkvena?

RACHELKA: Ispovjediti se najmanje jednom godišnje i u vrijeme Uskrsa primiti svetu pričest.

HENIEK *Rachelki*: Dobro. Sedmi sakrament?

RACHELKA: Brak.

HENIEK *Rachelki*: Dobro. Treći uvjet valjane ispovijedi?

RACHELKA: Čvrsta odluka popravljanja.

HENIEK *Rachelki*: Dobro. Peta zapovijed?

RACHELKA: Poštuj oca svoga i majku svoju.

HENIEK: Ne valja! Ne ubij! Uči, Rachelka, jer ako nećeš znati, svećenik te neće krstiti. (*Wladeku*) Župnik traži šest metara žita.

WŁADEK: A otкуда da uzmem?

HENIEK: Dobro, dobro, Wladek. Znaš kako je. Župnik se ne šali. I otišao sam jer mi je taj Wladek počeo ići na živce! Majka plače, ona ništa ne zna, a on se zainatio.

RACHELKA: Wladek, uzmi ovo.

WŁADEK: Što to, Rachelka?

RACHELKA: Prsten. Majčin. Bakin. I prabakin.

WŁADEK: Nabavio sam žito i odvezao ga župniku. Nije htio ni izaći. Po domaćici mi je poručio da saspem na tavan u župnom dvoru. Dok sam sipao, vidio sam da je na tavanu u župnom dvoru koliko je širok i dug ležalo žito izjedeno žižkom. Moje je žito žižku moglo dostajati za tri sata. Majka se i dalje nije oglašavala, ali je donijela Rachelki svoju vjenčanicu i rukavice. Na vjenčanje smo se povezili bričkom. Rachelka, ja, Zocha, koja je pristala da bude krsna kuma i svjedokinja, Zygmunt – kum i Rysiek – svjedok. No i Heniek, koji je cijelim putem do crkve ispitivao Rachelku katekizam. Čak je i veselo bilo. Samo smo se jednom posvađali kada su pitali kako ćemo krstiti Rachelku.

ZYGMUNT: A kako ćemo krstiti Rachelku?

WŁADEK: Marija.

ZOCHA: Lijepo.

HENIEK: Zar si poludio, Wladek? Hoćeš Židovku nazvati po Majci Božjoj?

WŁADEK: A tko je Majka Božja?

RACHELKA: Neka bude Marianna.

HENIEK: Marianna?

ZYGMUNT: Bolje. Puno bolje.

RYSIEK: Neka bude Marianna.

ZOCHA: Isto je lijepo.

RACHELKA: I tako sam postala Marianna. U toj brički koja je vozila kroz grad u kojemu više nije bilo nijednog Židova, i u židovskim kućama, u prozorima, u vratima i na trjemovima, novi su me vlasnici promatrali s mržnjom. Čak nisam morala ni zažmiriti da pored njih vidim sve stare stanare. Tad sam prvi put pomislila kao je to što živim besmisleno. Nekako je sve prošlo. Ispit iz katekizma nisam polagala. Župnik se uopće nije pojavio. Krstio me i vjenčao neki mladi svećenik. Vrlo drag. Kada smo se vraćali ulice su već bile prazne. Samo je u Sokolskoj neka žena vidjevši nas pljunula!

WŁADEK: Sa srećom!

MARIANNA: Wladekova majka je postavila stol: kobasice, tlačenica, bigos, votka i kompot. I otišla susjedi.

WŁADEK: Ali je bio naš razred. Skoro cijeli.

ZYGMUNT: Ja.

RYSIEK: I ja.

HENIEK: I ja.

ZOCHA: I ja sam bila.

DORA: I ja.

JAKUB KAC: Ja također.

ABRAM: I ja u nekom smislu.

MENACHEM: Ja nisam bio, ali mi je Zocha sve ispričala.

ZYGMUNT: Draga Marianna i voljeni Wladyslawe! Wladek!

Htio sam vam na novom životnom putu, teškom, ali možda uspješnom, poželjeti da procvjeta ta vaša ljubav. Dodite sada da svi Mlodoj, koja je, kako je ispalilo, sirotica, zapjevamo našu svadbenu pjesmu sirote! Da uvijek zna i sjeća se da se mi svega sjećamo! Ali najprije ispijmo! Živjeli! Mazeltov!

SVI: Mazeltov!

ZOCHA *intonira*: Zašto tako plače i tuži se snaša?

SVI *pjevaju*: Majčicu to traži Marianka naša.

Ručice sad krši, glas joj tužan, mio,
O, majčice draga, tko mi te je skrio?

Ustani iz groba da te ljudi vide,
Blagoslovi kćerku, na vjenčanje ide.

Ne mogu ja ustati, jer sam zazidana,
Sa tri čvrste brave u grob zaključana.

Prva je brava – od lijesa daščica.
Druga je brava – crna zemljica.

Treća je brava – zelena livada.
Kćeri moja, nećeš biti sama mlada.

Neka Bog te vodi, mene ti ne zovi.
A Sveta Marija nek' te blagoslovi.

ZYGMUNT: No, onda i taticu traži, sestrice, bracu i tako dalje! Uzdravlje! Mazeltov! Lehaim!

SVI: U zdravlje! Lehaim! Mazeltov!

WŁADEK: Hvala vam kolege i kolegice! Hvala! Marianka i ja smo sretni što ste ovdje zajedno s nama. Jedite i pijte! Što je u kući, to je i na stolu! Majčica je spremila! Nije bilo lako, ali kakvo je to vjenčanje bez bigosa*!? Tlačenica, šunkica i slaninica! Marianka, kao kršćanka, sada se moraš naučiti jesti po našem! No, kolege, lehaim!

SVI: La'chaim!

ZYGMUNT: A sada, Mlada i Mlodoženjo, evo dara! Svijećnjak! Srebrni! Sviđa vam se?

JAKUB KAC: Čiji je to?

DORA: Moj!

ABRAM: Bože!

MENACHEM: K vragu!

WŁADEK: Hvala.

MARIANNA: Lijep je!

HENIEK: Od mene pladanj! Srebrni?

DORA: Čiji?

ABRAM: Moj.

JAKUB KAC: Bože.

MENACHEM: K vragu!

WŁADEK: Hvala.

MARIANNA: Lijep je.

RYSIEK: Od mene šećernica. Srebrna!

ABRAM: Čija?

JAKUB KAC: Moja.

DORA: Bože.

MENACHEM: K vragu.

WŁADEK: Hvala.

MARIANNA: Lijepa je.

ZOCHA: Stolnjak. I ubrusi.

DORA: Čiji?

RACHELKA: Moji?

ZOCHA: Da? Oleš je donio...

ABRAM: Bože!

MENACHEM: K vragu!

MARIANNA: Lijepi su.

WŁADEK: Lehaim! I *Tango Milonga*! Svi parovi plešu!

SVI: Lehaim!

Pjevaju i plešu Tango Milonga.

ZYGMUNT: Hoćeš li zaplesati, Zocha?

ZOCHA: S tobom, Zygmunte, uvijek!

ZYGMUNT: Kako je na selu? Kako je stari?

ZOCHA: A nikako, samo jadikuje i gunda.

ZYGMUNT: Onda ćeš uskoro biti bogata udovica. I trebat će ti čovjek! Misli na mene.

ZOCHA: Daj prestani, Zygmunte!

DORA: Hoćeš li zaplesati, Rysiek?

RYSIEK: Nisam mogao ništa učiniti, Dora. Htio sam ti pomoći, ali nisam mogao! Svi su gledali. Volio sam te, a ti si pošla za Menachema! A ja sam te volio! Odlazi sada, Dora! Nosi se!

Vadi pištolj, puca.

Ostavi me! Ostavi! Van!

MUŠKARCI: Što ti je, čovječe! Pusti pucaljku. Zar si se napio? Idi kući!

ZYGMUNT: Što se tu, dođavola, zbiva!?

JAKUB KAC: A ti misliš, Zygmunte, da Rysiek nikada neće saznati tko ga je Sovjetima potkazivao? Istina se ne da zakopati.

ZYGMUNT: Što je to, k vragu? Tko je tu?

HENIEK: Kolege i kolegice! Razrede naš voljeni! Htio bih vam ispričati svoju najveću tajnu. I san koji mi se ispunio. Biskup je pristao! Odlazim u Łomžu! Učiti za svećenika!

WŁADEK: Kako sam sretan! Lehaim!

Pije.

SVI *piju*: Lehaim!

MARIANNA: Idi spavati, Wladek! Dosta je!

SVI: Izašao hrušt na sunce
u zelenom kaputiću,
ne hvataj me za krilca,
ljubazni mladiću.

Ne hvataj me za krilca,
Odjeca mi nova,
šile su je dvije ševe,
a krojila sova.

LEKCIJA XI.

MARIANNA: Svalio se pijan i zaspao. Skinula sam mu cipele, hlače nisam mogla. Legla sam kraj njega. Nisam mogla usnuti.

ZOCHA: Zygmunt i Rysiek su me otpratili sve do kuće. Bojala sam se da se Menachem ne vrzma uokolo i namjerno sam glasno govorila, pretvarala sam se da sam pijana i smijala kao ona glupača.

ZYGMUNT: Možda da skupa pričekamo dok se stari ne probudi?

ZOCHA: A gdje ćemo pričekati, Zygmunte?

ZYGMUNT: Na sjenu u staji, Zygmunte!

ZOCHA: Stari se često budi, Zygmunte!

ZYGMUNT: A kada budeš udovica, Zygmunte?

ZOCHA: Daj prestani, Zygmunte.

ZYGMUNT: Pošli smo jer sam htio popričati s Rysiekom.

RYSIEK: Na zraku smo se obojica otrijeznili.

ZYGMUNT: Sve dotle dok nema svjedoka.

RYSIEK: Kakvih svjedoka? Menachem? Dočepat ćemo se na kraju toga filmaša!

ZYGMUNT: Ne govorim o njemu. On ništa ne zna. Ako je još živ.

RYSIEK: A o kome?

ZYGMUNT: Znaš o kome.

MENACHEM: E kad bi znali da razgovaraju na dva metra od mene. I da ja imam neki pištoljčić. Ili dobru sjekiru. Ne bi ta dva razbojnika više ljude morili. Ali morao sam slušati sve to. I šutjeti. Kada su otišli, došla je Zocha.

ZOCHA: Smrdim od votki, ali morala sam popiti. Kako ne popiti na svadbi? Bože, Menacheme, kako je to bilo strašno. Kako je ona jedna, ta Rachelka! Kakav je život čeka! Kakav nas život čeka? Bože, Bože...

MENACHEM: Zagrio sam je snažno. Počeli smo voditi ljubav.

ZOCHA: Samo pazi!

MENACHEM: Pazim!

ZOCHA: Još bi samo to trebalo! Svi znaju da je stari već star.

MENACHEM: Zocha...

MARIANNA: Probudio me je Wladek. Bez riječi mi je raširio noge i ušao u mene. Boljelo je. Bilo je prvi put. Oči su mu bile krvave. Smrdio je po votki i bigosu. Brzo je svršio. Legao je do mene. Zapalio je cigaretu i rekao...

WLADEK: Majka je već sve pospremila. Zbilja ti je bilo prvi put? A pričali su da su Židovke kurve.

MARIANNA: Što sam trebala reći? Razmislila sam o svemu što se dogodilo. O majci, Rebeki i Rózi, koje su Poljaci spalili u štaglju. O tati koji je umro od srca, jer nije mogao gledati što su Poljaci napravili s njegovim mlinom, i o tome da sam ostala sama. S glupim Poljakom i njegovom glupom majkom, koja se prema meni odnosi gore nego prema psu, jer sa psom razgovara. Pomislila sam da uzmem konopac, odem u staju i objesim se. No pomislila sam i da je on s jedne strane glup, ali me je s druge spasio. U inat majci, kolegama, cijelom svijetu. Odvažan je i uporan. I valjda me voli. Hoće li biti loš prema našoj djeci? Djeca! Najvažnija su djeca. Židovi su izdržali i gore. Odjenula sam vunenu suknju i košulju. Zavezala sam kosu maramom onako kako to rade seljanke i rekla: "Što mi je činiti, Wladek?"

WLADEK: To mi se čak i sviđjelo. Poljubio sam je i rekao: "Dođi, pojest ćemo doručak, a onda ću ti pokazati imanje. Vidjet ćemo što bi zasad mogla raditi."

MENACHEM: To se skrivanje nije dalo izdržati. Zocha je za čitanje imala Bibliju i priručnik *Traktara i selskohajzstvenije mašini* Volkova i Rajsta. Bibliju ispočetka nisam mogao ni pogledati. Tužne bajke za idiote. Ali s vremenom, nakon onoga što se dogodilo, ovakve bi mi rečenice ostale u glavi: "Tvoje oko neće imati milosti. Život za život, zub za zub, ruka za ruku, noga za nogu." Stari je sve manje izlazio iz kuće, a na zimu više skoro nije ni ustajao iz kreveta. Sve je obavljala Zocha. Skoro svakodnevno našla bi trenutak za mene. Samo to ljudsko mi je ostalo.

ZOCHA: Samo pazi, Menacheme.

MENACHEM: Pazim, Zocha...

MARIANNA: Naučila sam govoriti po seljački: sem bila, sem delala, sem jela, nije pomagalo. Wladekova maj-

ka je mislila da joj se rugam i šutjela je. Govorila sam: uz Božju pomoć, hvaljen Isus Krist, Bog će vam platiti. Odgovarala je bijesno. Na kraju se pokazalo da sam trudna. Tada se to dogodilo.

WLADEK: Otišao sam po drva u šumu.

RYSIEK: Bio sam tada već šucman. Imao sam bicikl, karabin, odoru i kapu. Naravno da je to bila kamuflaža. Jer sam zapravo radio za ilegalu. Ne za Nijemce.

ZYGMUNT: Ja sam ga na to nagovorio.

RYSIEK: Tada je stigla zapovijed da se svi Židovi, ako ih još negdje ima, odvedu u geto u Łomży. Ali kod nas nije bilo Židova.

ZYGMUNT: A Marianka?

RYSIEK: Marianka?

ZYGMUNT: Zapovijed je zapovijed, Rysiek. S time što je živa, moglo bi biti problema. Wladek je mlad i naći će si novu ženu.

RYSIEK: Vidio sam da je Wladek nekamo otišao s kolima, uzeo sam karabin, sjeo na bicikl i odveo se k njemu.

WLADEK: Otišao sam u šumu na cijeli dan.

MARIANNA: Vidjela sam kroz prozor da dolazi žandar. Sakrila sam se u skrovište.

RYSIEK: Otvorila je Wladekova majka. Rekao sam o čemu se radi, razveselila se i pozvala Rachelku. Ova u plač. MARIANNA: Rysiek, smiluj se! Trudna sam. Nije ništa odgovorio. Zato se javila svekrva: "Tako mu je zapovjedbano i ne možeš ništa."

RYSIEK: Svezao sam joj ruke i rekao da ću je ako pokuša pobjeći, ustrijeliti.

WLADEK: To je bilo čudo. U šumi se pokazalo da sam zaboravio brus za sjekiru. Da nisam zaboravio, sve bi bilo svršeno. Vratio sam se kući. Majka veli da je bio žandar i odveo Mariannu. Kamo odveo? U geto! Ispregnuo sam konja, osedlao ga i u džep stavio revolver koji mi je ostao još od Sovjeta. Majka u viku: "Što će ti ta Židovka?" "Umukni", velim joj, "reci to još jednom pa ćeš vidjeti!"

RYSIEK: Vidio sam da dolazi na konju i odmah sam ga prepoznao.

MARIANNA: Jezdio je na konju kao gospodin Skrzetuski u pomoć gospodici Oleńki!

WLADEK: Ugledao sam ih izdaleka. Rysiek se vozio na biciklu, a ona je trčala za njim privezana konopcem. Bila je trudna. Osjetio sam da me obuzeo bijes i otkočio revolver u džepu.

RYSIEK: Stao sam. Skinuo s leđa karabin i otkočio ga. I velim: "Što je, Wladek?"

WLADEK: "Što je, Rysiek?" Nastojao sam mu prići što bliže. O čemu se radi?

RYSIEK: Pitao sam se ima li oružje. "Svi Židovi moraju u geto." Vjerojatno je imao oružje. "Ne prilazi, jer ću pucati."

WLADEK: "Porazgovarajmo Rysiek, dogovorit ćemo se. Pa razredni smo kolege." I kroz džep sam mu pucao u trbuh.

RYSIEK: Što ti to, Wladek? U razrednoga kolegu pucaš?

MARIANNA: Pustio je karabin i prevnuo se skupa s biciklom, i ja sam pala, valjda ga je strašno boljelo, jer je počeo plakati.

WLADEK: Htio si je ubiti u šumi, kurvin sine, da ne bude svjedoka za ono što ste radili, ha?

RYSIEK: Zygmunt je naredio, Wladek, dokrajči me, dodavala, jer neću izdržati, o Isuse, kako boli, Dora...

WLADEK: Pucao sam mu u uho, kao kolega kolegi.

RYSIEK: Kamo idemo, Dora?

DORA: Nikamo, Rysiek, na mjestu smo.

MARIANNA: Što smo to mi učinili, Wladek?

WLADEK: A što smo mogli učiniti? Dati se ubiti? Kao ti tvoji Židovi?

MARIANNA: I što će sada biti?

WLADEK: A što bi bilo? Partizani su ubili žandara. Morat ćemo se sakriti.

MARIANNA: S djetetom?

WLADEK: Snaći ćemo se. Svukao sam ga u gaće i odveo kao u šumu. Bicikl i odoru sam bacio u Narvu. Čizme i karabin sam sakrio na drvo. Kada smo se vratili kući i kada je majka ugledala Mariannu, nije se ni oglasila. Nisam se ni ja. Upregnuo sam konja u kola, uzeo malo odjeće, perinu, deke, nešto za jelo i novac. Do noći smo došli Zochi.

ZOCHA: Što se dogodilo?

WLADEK: Rekao sam što je bilo i neka nas pusti da ostanemo nekoliko dana, a onda će se nešto naći kod dalje rodbine.

MENACHEM: Vidio sam ih, čuo što su govorili, ali im se nisam pokazao.

ZYGMUNT: Rysiek je pronađen dva dana kasnije. Lisice su mu izgrizle noge, ruke, lice. Krenula je priča da su ga ubili partizani. Ali žandari su spalili Wladekovu majku i spalili kuću.

WLADEK: Na pogrebu nisam bio, jer kako bih? Otišao sam teti u Konopke. Kada je ugledala Mariannu, nije nas pustila ni da prenoćimo. Tetak bi nas možda i pustio, ali njegov je sin bio seoski knez i rekao je da odgovara za cijelo selo. Obišao sam skoro svu rodbinu. Bližu i dalju. Nitko, doslovno nitko nam nije htio pomoći.

MARIANNA: Spavali smo po šumama, jarcima, po bunke-

rima skupa sa štakorima. Oprati se, bilo je blagdan. WLADEK: Najvažnije je da nismo gladovali. Imao sam sa sobom knjige. Čitao sam na glas.

MARIANNA: Imao je Sienkiewiczovu *Trilogiju*. Kada bi završio, počinjao je ispočetka. Na istim se mjestima smijao i na istima plakao! Bože, mislila sam da ću poludjeti! Molila sam, preklinjala! Hajde, Wladek, imamo vremena. Naučit ću te engleski. Ili knjigovodstvo. Pa rat će jednom završiti.

WLADEK: To je ideja. Engleski. Otputovat ćemo poslije rata u Ameriku.

I speak English.

You speak English.

He speaks English...

MARIANNA: Nakon dvadeset minuta bi zaspao.

WLADEK: Nisam imao smisla za jezike.

ZOCHA: Oleš se upro da mu ispržim rujnice s lukom. Naudule su ga pa je umro. No i počele su priče da sam ga otrovala.

MENACHEM: Premjestio sam se iz staje u skrovište u kući. Koji je to bio osjećaj!

MARIANNA: Počela sam radati u bunkeru.

WLADEK: Pomagao sam pri porodu. Bože! Nisam znao što činiti!

MARIANNA: Radala sam i govorila mu što da radi. A ni ja nisam imala pojma.

WLADEK: Učinio sam što sam mogao, ali dijete je umrlo.

MARIANNA: Bila je djevojčica. Lijepa. Zdrava.

WLADEK: Umrla je nakon nekoliko sati. A možda je tako i bolje, jer utroje ne bismo preživjeli. S malim djetetom. Nikada.

MARIANNA: Mislim da ju je ugušio dok sam spavala.

WLADEK: Sahrinili smo je u šumi.

MARIANNA: Pod imenom Dorotka.

WLADEK: Kada je rat završio, vratili smo se u mlin. Moju kuću spalili su Nijemci.

MARIANNA: Sve je bilo razgrabljeno, uništeno, polomljeno, čak su i stabla u voćnjaku bila iskopana.

WLADEK: Nekako smo uspjeli pokrenuti taj mlin. Čudom. Nije radio kao prije rata s tom švicarskom turbinom, već nekako na ruskoj. Jedanput je došao Zygmunt. S litrom votke.

ZYGMUNT: Pomiriti se.

WLADEK: Kao kolege iz razreda ispili smo i pomirili se.

ZYGMUNT: Utvrdili smo i različite principe i načela, a također i što je tajna i što je sveto.

WLADEK: Najvažnije je da Marianka bude sigurna, zar ne, Zygmunte?

ZYGMUNT: Kako ne, Wladek? Ništa joj ne smije nauditi! Ništa!

WLADEK: Slijedećega dana sam rekao Marianki da je rat završio i da, ako tako želi, može otići gdje joj se sviđa. Ali Marianka je rekla da neće otići, jer je i pred Bogom i pred zakonom moja žena i gotovo.

MARIANNA: Ali djece više nismo imali.

SVI: Kad pogledaš zvijezde,
Prožima te dika,
zato jer si Poljak,
unuk Kopernika.

Nad modrom Wisłom
stari se Toruń skrio,
Poljak zaustavio Sunce,
a Zemlju zavrtao.

LEKCIJA XII.

ZOCHA: Ne znam kako je Zygmunt došao na to da se Menachem skrivao kod mene.

ZYGMUNT: Reci mi, Zocha, lijepo. Znamo da si ga cijeli rat skrivala! Oleša si otrovala gljivama da bi te taj smrad mogao tesati. Kako ja, glupan, nisam došao na to.

ZOCHA: "Što ti to, Zygmunte? Kakvoga Menachema?" Tresnuo me po glavi.

ZYGMUNT: Rekao sam dečkima s kojima sam došao da pričekaju vani.

MENACHEM: Sve sam čuo, ali što sam mogao učiniti?

ZOCHA: Sama sam mu se predala. Samo da ne traži Menachema. Zнала sam da će ga, ako dobro potraže, naći.

ZYGMUNT: I upamti, Zocha, nismo nikakva banda. Nego poljska vojska. Ako se taj šugavio boljševik ne pronađe, vratit ćemo se ovamo i drugačije porazgovarati, a onda ćeš biti strijeljana u ime Poljske!

MENACHEM: Izašao sam iz skrovišta kada su otišli.

ZOCHA: Moramo otići odavde.

MENACHEM: Otići ćemo u Ameriku. Moramo pobjeći. Treba sve zaboraviti. Otpočeti novi život. Ovdje će nas ubiti. Treba se odreći osvete. Jer ćemo si uništiti život.

ZYGMUNT: Jednog sam se dana odlučio i napisao Abram.

Dragi kolega Abrame!

Na početku svoga pisma javljam ti tužnu vijest da su naš kolega Jakub Kac i kolegica Dora s djetetom, a također i svi naši Židovi, mrtvi i da ih je ubila hitlerovska zvijer žive spalivši žene i djecu u štaglju. Ubijena je cijela tvoja obitelj! Ubijen je rabin. Mrtav je i naš

kolega Rysiek ubijen od ubojica. Nije za opisati to što je zadesilo našu domovinu Poljsku naš izmučeni narod naš razred.

Bože, zašto moramo toliko patiti.

Šaljem Ti najljepše želje – Zygmunt

ABRAM: Dragi kolega Zygmunte,

Tvoje pismo mi je slomilo srce. Dan i noć plačem, čak mi ni molitva ne donosi spokoj. Znači naš Jakub Kac više nije među živima? Ni Dora? Ni naš kolega Rysiek? Prisjetio sam se kako se na dan odlaska sakupila cijela moja obitelj i kako su svi pošli sa mnom da se oprostim sa sinagogom i s grobovima na groblju. Sjećam se kako je cijelim putem majčin brat ujak Benek svirao na klarinetu, a moja je jedna mama stalno plakala i plakala, kao da je nešto predosjećala. Razmišljala je jadnica sigurno o meni, o tome što mi se može dogoditi, a ne o svojoj sudbini, da će je okrutni zločinci zatvoriti s drugima u štagalj i živu spaliti. Skupa s drugim Židovima iz našega gradića. Od cijele velike obitelji ostao sam jedan jedini.

Ne mogu pisati, dragi kolega Zygmunte, jer mi suze više ne teku u potocima, nego kao rijeka. Napiši trebaš li što god.

Tvoj Abram

P. S. Budi zdrav, neka nad Tobom bdije Svemoguća Bog.

ZYGMUNT: Dragi Abrame!

Ništa ne trebam. Nekako ovdje životarimo. Bosoного, ali s ostrugama, kako kažu. Htjeli bismo obilježiti taj strašni događaj i izgraditi spomenik. Kada bi nas pomogao nekom sitnom svotom, bili bismo zauvijek zahvalni.

Šaljem pozdrave – Zygmunt.

P. S. Moja žena, Helenka, koju ne poznaješ, pozdravlja Te.

ZOCHA: Uzela sam što se dalo prodati i otputili smo se u Łódź.

MENACHEM: Imao sam tamo poznate kinodistributere iz Wilna. Pomogli su nam da nađemo posao. Počeo sam raditi kao električar u kazalištu. Zocha kao garderobijerka. Pokazalo se da je trudna.

ZOCHA: Moram pobaciti.

MENACHEM: Zašto?

ZOCHA: Ne znam čije je to dijete. Tvoje ili njegovo? Ne znam. Ne znam. Ne znam. Bože, što učiniti? Nikada nam ovdje neće dati mira. Ubit će tebe. Ubit će mene.

Obećaj mi da ćemo otputovati! Obećaj!

MENACHEM: Obećao sam, ali se nakon pobačaja među nama nešto počelo kvariti.

ZOCHA: Obećao si da ćemo otputovati! Kada?

MENACHEM: Otputovat ćemo, malena, obećao sam!

ZOCHA: Opet si pijan, prokletniče! Gdje si bio? "Kod glumaca", ha?

MENACHEM: Malena, moram izmisliti novac za odlazak! Pa znaš. I izmislio sam. Posudio sam od jedne glumice. Ljubavnice pukovnika NKVD-a, koja je iz Wilna dovezla pola geta stvari koje su ostale od Židova. Kupio sam Zochi kartu i otpratio je na vlak za Beč.

ZOCHA: Doći ćeš?

MENACHEM: Doći ću najbrže što mogu, malena. Stajala je na prozoru i naginjala se tako da sam mislio da će ispasti.

ZOCHA: Stajao je na tom peronu. U svijetlom odijelu. Mislila sam da ću umrijeti od tuge. Kao da sam osjećala da ga vidim zadnji put.

MENACHEM: Imao sam jednostavan cilj. Zaraditi nekakve novce i zbrisati iz te zemlje. Jedan kompanjon mi je rekao da se najbolje zaradi od službene pljačke. Gdje je bila najslužbenija pljačka? U Državnoj sigurnosti.

ZOCHA: U New Yorku mi je jako pomogao Abram. Prije nego što sam pronašla sobu i posao, odsjela sam kod njega. Stanovao je u skromnoj kući s gomilom djece. Njegova me žena izgleda voljela. Razgovarale smo satima. Abram je htio znati sve. Svaku pojedinost. Kada sam mu pričala o tome tko je zapravo spalio Židove, nije htio povjerovati. Pokazao mi je Zygmuntova pisma. Počela sam se smijati.

ABRAM: Mislio sam da ću poludjeti. Još sam tom razbojniku i novac poslao. Tada sam napisao ovo moje pismo i poslao ga poljskoj vladi.

Ja, Abram Baker, 1937. godine otišao sam u Ameriku. U Poljskoj su ostali moj djed Chaim i djed Jakub, baka Róża i baka Fejga.

Moj tata Šlomo i moja mama Esterka.

Moji bratći Chaimek, Izio i Kubek.

I moje sestrične: Lejcia, Frunia i Fania.

Moji ujaci: Mendel, Józef, Šaol, Rajzer, David i Šmul.

I moje tete: Hana, Sara, Hinda, Debora, Moly i Zizi.

Moji stričevi: Izaak, Akiwa, Jaša, Zelig, Benek i Šlomo.

I moje strine: Rachela, Lea, Miriam, Zeld, Gitel i Hodl.

Moji rođaci: Šmulek, Moniek, Janek, David, Urek, Welwuś, Adaś i Elek.

I moje rođakinje: Zuzia, Hajka, Frymcy, Itka, Tyla, Genia, Malcia, Sonia, Jadzia i Dunia.

Sve njih su spalili u štaglju Poljaci. Taj tko je ubio cijelu moju obitelj, uzeo stan, stvari, sve, sada živi u tim kućama. Zar će ti banditi, zločinci, mirno spavati? Što kaže vaš svećenik? Crkva? Poljska Vlada?

SVI: Objasnio je Sienkiewicz svakom svom zemljaku, da će mu stara slava budućnost stvoriti jaku.

LEKCIJA XIII.

MENACHEM: Četrdeset osme, negdje potkraj godine, da, znam jer bio sam na odmoru u Jastarni, pozvao me pukovnik i rekao mi da je dobio zapovijed da se provede istraga na temu sudjelovanja Poljaka u ubojstvima Židova na početku okupacije i da je narodna vlast odlučila da moram u tome sudjelovati pod operativnim pseudonimom Cholewa Zdzisław. I dodao je u svoje ime: sjebi, Menacheme, te kurvine sinove koji su silovali i ubili tvoju ženu, ali po zakonu, da se narodna vlast iskaže, i tako dalje.

ZOCHA: Voljeni moj! Zašto ne dolaziš? Čeznem za tobom, nemaš pojma koliko!

MENACHEM: Napisao sam joj da započinjem važan posao i da joj više ne mogu pisati.

ZOCHA: Obitelj kod koje sam tada radila bila je jako kulturna. Profesori. Židovi. Oboje su govorili poljski. Kada su im dolazili friends, predstavljali su me i govorili: "To je ta Zosia koja je spašavala Židove za vrijeme rata." A friends su samo kimali glavama. Kako je to moguće? Pa Poljaci su takvi antisemiti. Nakon što je Menachem napisao da mi neće moći pisati pisma zbog važnoga posla, razbjesnila sam se i rekla: "A što su Amerikanci napravili za Židove za vrijeme rata?" Zalupila sam vratima i izašla iz kuće. Sjela sam u metro. Vozila sam se nekoliko sati bez cilja. Napokon sam izašla u poljskom kvartu. Čula sam kako je neki momak rekao curi: "Ja te volim, jebote, a ti spavaš." Sjela sam na klopku i rasplakala se. Bože! Imala sam trideset godina. Što napraviti? Taj kurvin sin je napisao da mi više neće ni pisati. Nema nego otputovati. Željezna zavjesa. Što da ja napravim sa svojim životom? Ni čovjeka. Ni djece. Ni obrazovanja. Zar ću do kraja života biti sluškinja? Kod Židova? I tada je do mene sjeo Janusz. Zašto plaćete? Šteta takvih očiju za suze. I sve tako. Dva tjedna kasnije bili smo vjenčani. Abram se uhvatio za glavu.

ABRAM: Što ti radiš, djevojko! Kako se možeš udavati nakon dva tjedna poznanstva, Zocha? A Menachem?

A škola? Pa još uvijek ne znaš dobro engleski! A posao? Kako si se ponijela prema tim plemenitim Židovima? Što su oni mogli učiniti za vrijeme rata? Što sam ja mogao učiniti? Razmisli? Nemoj mahnitati. To su dobri ljudi. Profesori. Pomoći će ti budeš li htjela položiti maturu. Ili studirati.

ZOCHA: Daj mira, Abram. Ja i studij. Udajem se. A Menachema mi nemoj ni spominjati. Pokazao se svinjom i gotovo. Riješio se tereta.

ZYGMUNT: Došli su po mene u zoru, pred ženom i djecom me okovali liscicama i džipom odvezli u UB* u Łomży.

HENIEK: Došli su u župni dvor. Pas je lajao kao bijesan. Pa su ga ustrijelili. Okovali su me liscicama i odvezli u UB.

WŁADEK: Došli su u mlin i pokupili me u liscicama u UB.

ZYGMUNT: Dovelu su me u nekakvu sobu. Naredili su mi da sjednem na klupu. Na prozoru su bile zavjese. Unatoč suncu. U lice mi je svijetlila jaka svjetiljka. Za pisaćim stolom sjedio je Menachem.

MENACHEM: Ja sam poručnik Cholewa Zdzisław. Vodit ću vaš slučaj. Prezime?

ZYGMUNT: Menacheme, što ti...?

MENACHEM: Ustao sam od stola.

ZYGMUNT: Ustao je od stola.

MENACHEM: Prišao sam mu.

ZYGMUNT: Prišao mi je.

MENACHEM: I udario sam ga po njušci.

ZYGMUNT: I raspalio me po nosu. Imao je vjerojatno bokser. Čuo sam kako je nešto puklo. Pao sam s klupe i izgubio svijest.

MENACHEM: Gluposti. Kakav bokser? Malo me je ponijelo kada sam ugledao osmijeh toga kurvinog sina koji mi je silovao ženu, spalio moje dijete i zatukao moga prijatelja. A da ne govorimo o još tisuću drugih ljudi.

ZYGMUNT: Polili su me vodom. Osvijestio sam se. Nos mi se pretvorio u balon. Jedva sam vidio. Što napraviti? Koga obavijestiti? S kim su me zamijenili? Tko može pomoći?

MENACHEM: Obračaj mi se s gospodine poručniče. Je li jasno?

ZYGMUNT: Razumijem, gospodine poručniče.

MENACHEM: Pomislio kako je šteta gubiti vrijeme na rutinska pitanja. Znam sve o tebi, kurvin sine. Znam da živiš u kući rabina kojega si spalio u štaglju. Zanima me znaju li tvoja žena i djeca za to? Znam da si četrdeset i pete bio vođa bande i predsjednik mjesnog odbora istodobno. Predavao si milicionare u ruke bandita, a bandite u ruke milicionara. Kako ti je odgovaralo. Nema svjedoka, dodavola, pomislio sam.

ZYGMUNT: Nađi svjedoke, dodavola, pomislio sam.

MENACHEM: Ali sada me zanima samo jedno. Što si radio s Jakubom Kacom na dan 24. lipnja 1941. godine na uglu Prytulske i Novog trga?

ZYGMUNT: O tome je riječ! Ne znam o čemu govorite, gospodine poručniče. Koliko znam, Jakuba Kaca su 24. lipnja ubili Nijemci...

MENACHEM: Nisam ga htio tući. Jednostavno sam pozvao momke i dao im da ga obrade.

ZYGMUNT: Tukli su me palicama, polijevali vodom i nastavljali tući, pregledao me liječnik, rekao da mogu nastaviti i nastavili su. Taj kurvin sin je samo gledao i pitao tko je i kada ubio Jakuba Kaca. Bože! Ali nisam znao što napraviti.

HENIEK: Odveli su me u mračnu sobu, posjeli na stolac, svjetiljka u lice, za pisaćim stolom – Menachem.

MENACHEM: Ja sam poručnik Cholewa Zdzisław, vodit ću vaš slučaj. Vaše prezime, svećeniče?

HENIEK: Ako si ti, Menacheme, Cholewa, ja sam turski svetac.

MENACHEM: Ustao sam.

HENIEK: Ustao je.

MENACHEM: Prišao sam.

HENIEK: Prišao je.

MENACHEM: I udario sam ga po njušci.

HENIEK: I udario me je svom snagom u lice. Rekao sam: "Bog će ti to oprostiti, brate." I namjestio sam drugi obraz.

MENACHEM: Tresnuo sam ga po drugom. Namjestio je treći. Razbjjesnio sam se i pozvao dečke. "Prisjeti se tko je ubio Jakuba Kaca", rekao sam. I dao sam da ga obrade.

HENIEK: Tukli su me. Polijevali vodom. Nastavljali tući. Dolazio je liječnik i govorio da mogu nastaviti tući i tukli su. I pitali za Jakuba Kaca.

MENACHEM: Nazvali su iz Ministarstva. Što radiš, Menacheme? Zašto mučiš toga svećenika? Za koji kurac se hoćeš zaraditi sa crkvom? Htio bi imati mučenika? Dodavola, u ovoj se zemlji ne da ništa napraviti! Popovi uvijek svugdje nađu prolaz.

WŁADEK: Odveli su me iz podruma u svjetlu, sunčanu sobu. Jedva su mi se oči priviknule na sunce. Posjeli su me na stolac. Gledam, ulazi Menachem. Tako sam se razveselio.

MENACHEM: Zdravo, Wladek, veselim se što te vidim.

WŁADEK: Menacheme, toliko godina! Tako se radujem! Što je sa Zochom?

MENACHEM: Zocha je u Americi. Ali pisma ne stižu. Znaš kako je, Wladek.

WŁADEK: Znam, Menacheme. Zbog čega su me zatvorili? Marianka je sama u mlinu. Znaš kakav je to posao. Neće moći sama.

MENACHEM: Dobro. Reci samo tko je ubio Jakuba Kaca? WŁADEK: Dobro, Menacheme.

MENACHEM: Sve se nekako složilo. Zygmunt je na kraju priznao. Heniek nije, ali je postojalo Wladekovo priznanje. I ostalih. Izgledalo je dobro. Počeo je proces.

ZYGMUNT: Ne priznajem krivnju. Priznanja je iznudio poručnik Cholewa uz pomoć batina i torture.

HENIEK: Ne priznajem krivnju. Priznanja su iznuđena. Toga dana uopće nisam bio na trgu. Koliko znam, Jakuba Kaca su ubili Nijemci.

WŁADEK: Nisam vidio što su optuženi radili toga dana jer toga dana nisam bio u gradu.

MARIANNA: Htjela sam potvrditi muževe riječi. Nije ga bilo toga dana jer je bio zauzet spašavanjem moga života. Htjela sam dodati da sam pokrštena i da je u mom spašavanju sudjelovao Zygmunt koji mi je bio krsni kum, i otac Henryk koji je sve organizirao. Od njih nisam nikada osjetila antisemitizam.

MENACHEM: Nisam mogao povjerovati. Zašto, Rachelka? MARIANNA: Ne shvaćaš? Ti si došao i otići ćeš. Osveta? Oko za oko? Sjećaš li se Arhimedova zakona? A Kanta o zvijezdama se sjećaš?

SVI: Nemoj mi glumiti Grka.

Eureka, kakva muka?

Zašto jurcaš naokolo nag?

Arhimede, idi u školu idi, budi drag!

Tamo ti ćeš spoznat jasno,

svako dijete reći će ti glasno:

u kadi težiš onoliko manje,

koliko si vode istisnuo iz nje!

LEKCIJA XIV.

MENACHEM: Vratio sam se u Varšavu. Dobio sam Orden izgradnje Narodne Republike Poljske. Novi stan. Na Mokotowu. Sedamdeset kvadrata. I najgori posao. Političko podzemlje.

ZYGMUNT: Dobio sam petnaest godina. Helenka je ostala sama s Haniom, Małgosiom i Jurekom. Kako će se dječak odgojiti bez oca? U Rawiczu* sam pomislio: neću se dati tako lako. Što mogu izgubiti?

MENACHEM: Počeo sam piti. Puno. Sve je bilo kao ružan san. Mlačenje, krikovi, krv, zatim votka, *dancing* i kurve. I opet mlačenje.

ZYGMUNT: Pisao sam predsjedniku. Nije odgovorio.

Ministru. Tišina. Ja opet. Opet ništa. Sve dok me nisu pozvali načelniku. Gledam, sjedi nekakav civil. Ne Židov.

MENACHEM: Probudio sam se iz toga sna nakon Staljinove smrti kada sam uhićen. I optužen za "primjenu zakonom zabranjenih metoda ispitivanja". Dodavola! Sada su me optuživali oni koji su radili to isto. Svjedoci su bili nekakvi ubojice. I Zygmunt.

ZYGMUNT: Htio sam potvrditi da je optuženi primjenjivao u praksi četrdeset vrsta torture. Među ostalim i lomljenje prstiju vratima. Zabijanje igala pod nokte. Udaranje pendrekom po genitalijama. Nabijanje noge od stolca u anus.

MENACHEM: Što sereš, kurvin sine! Gdje sam ti ja lomio prste? Imaš drugu rupu u dupetu, ha? Bacio sam se na njega, ali su nas razdvojili! Dobio sam deset godina. I prijedlog. Zatvor ili izgon iz Poljske.

ZYGMUNT: Vratio sam se kući. Helenki, Hani, Małgosi i Jureku. Jurek nije odlazio od mene ni za korak. Držao me za nogavicu hlača i išao za mnom doslovno svugdje.

MENACHEM: Otputovao sam u Izrael. U kibucu "Daverath", što znači "Pčela", počeo sam raditi kao mehaničar za poljoprivredne strojeve. Dobro mi je došla ta sovjetska knjiga *Traktara i sjelskohozajstvene mašine* Volkova i Rajsta.

ZYGMUNT: 1956. godine sam stupio u Poljsku ujedinjenu radničku partiju.

HENIEK: Dugo sam bio vikar, ali sam na kraju dobio svoju prvu župu. U bialostočkom selu od drvenih daski gdje su čak i katolici govorili hoholski*. Ali kako kažu: bolje nešto nego ništa.

MENACHEM: Pisao sam Abram. Htio sam saznati kako je Zocha.

ABRAM: Kako je Zocha? Menacheme, zar su ljudi zbog tebe malo suza u životu prolili? Osobito žene? Zocha se udala i ima djecu. Pusti ju na miru.

ZOCHA: Kada je Stan pošao u školu, a Lucy u vrtić, mogla sam početi zarađivati kao švelja. I nekako se živjelo.

MENACHEM: Oženio sam se s Ruth, sefardskom Židovkom koja je imala lijepe oči i noge. Kao Dora. Rodio se Jakub. Izgledao je kao pravi sabra*. Otišao sam iz kibuca, uzeo kredit i pokrenuo vlastitu radionicu. Sagradio sam kuću.

ZYGMUNT: Šezdesete godine su bile sjajne godine.

HENIEK: Napokon mi je Gospod Bog dopustio da ispunim najveći san. Kada je pozvao sebi mog prethodnika,

biskup mi je dodijelio mjesto župnika u našem gradu. Stanovitu ulogu u tome je odigrao jedan od mojih školskih kolega.

ZYGMUNT: Drugovi, otac Henryk je ovdašnji. Razredni kolega. Mi znamo njegove vrline i, da se tako izrazim, grijehe. Razumije specifičnost našega grada. Ovdje se rodio. Poznaje sve i svi njega poznaju. Smatram da treba uvjeriti biskupa da podupre kandidaturu oca Henryka za župnika.

HENIEK: Samo među svojima može čovjek raširiti krila. Osobito svećenik.

ZYGMUNT: Udao sam obje kćeri. Hania je pošla za liječnika. Gosia za tužitelja. Jurek je položio prijamni za arhitekturu na varšavskoj Politehnici. Kada su izbili takozvani "ožujski događaji"*^{*}, nije pao na tu židovsku provokaciju poput drugih studenata, nego je marljivo učio. Suradnja s Heniekom tekla je uspješno. Kao razredni kolege imali smo povjerenje jedan u drugoga, pomagali smo jedna drugom i rješavali sporna pitanja. Jednom je u pijanstvu rekao...

HENIEK: Znam, Zygmunte, da si onda ti Rysieka otkucuo Sovjetima, a ne taj jadni Jakub Kac. Uvijek sam znao.

ZYGMUNT: Daj mira, Heniek! Trebam li te podsjetiti za koju si nogu držao Doru dok smo ju jebali? I što ti se tada dogodilo u hlačama?

HENIEK: Tu temu nismo pokretali više nikada.

ZYGMUNT: No nismo zaboravili ni na ostale kolege iz našega razreda. Wladeku sam omogućio da postane Pravednik među narodima*, ali budući da mu nije uspio taj brak, onaj mlin koji ga je trebao učiniti milijunašem, propao je, previše je pio i teško mu je bilo pomoći.

WLADEK: Zygmunte, posudi stotku, nemam čime do prvoga...

ZYGMUNT: Evo ti, Wladek, ali ne pij toliko, dodavola!

WLADEK: Zygmunte, ne mogu noću spavati... Jakub Kac mi dolazi i Rysiek, Zygmunte i Dora s malim Igorom, a možeš li ti spavati, Zygmunte, reci možeš li spavati?

ZYGMUNT: Vračaj stotku, debilu!

WLADEK: Ne, Zygmunte, dobro je već, k vragu, dobro spavaj.

ZOCHA: Kada je Lucy pošla u školu, uzeli smo kredit i kupili kućicu u New Jerseyju. I tada se dogodila nesreća. Ne znam kako, pronašao me je Abram.

ABRAM: Zocha, evo ti papiri, potpiši, bit će od toga nešto dobro. Možda nekakav novac. To je medalja Pravednik među narodima. Menachem je to sradio u Izraelu.

Vidiš, nisu svi Židovi posve loši, neki pamte i znaju se čak i odužiti.

ZOCHA: I odužio se! Novine su napisale da sam za vrijeme rata skrivala Židove i počelo je. Spašavala si Židove? Što si učinila sa zlatom? Spavala si s njima, ti židovska kurvo!? Čak i dok je umirao u bolnici, nije se htio pomiriti. Na sahrani sam saznala da mu je otac bio Židov i da je nestao u Treblinki. Tada sam zbijala poludjela.

MENACHEM: 1967. godine pozvan sam u vojsku. Postao sam zapovjednik mehaničko-remontne baze. U rangu satnika.

ZYGMUNT: Potkraj šezdesetih godina sam preko veteranske organizacije zatražio izručenje Menachema. No od toga nije bilo ništa, jer se pokazalo da Izrael ne izručuje svoje građane. Zar će taj ubečki krvnik izbjeći kaznu?

MENACHEM: 22. svibnja 1970. godine moj sin Jakub je za doručkom rekao da će danas u školi imati sat na temu: Tko je moj otac? "Tko si ti tata zapravo", upitao je. Kao i svi Židovi odgovorio sam mu da sam danas vojnik. "Dobro", rekao je, "kada odrastem, bit ću kao svi Židovi." U 7.45 je Ruth otpratlja Jakuba na školski autobus koji je svakodneвно skupljao djecu iz našega naselja.

ZYGMUNT: Jurek je odlično učio. Savladao je dva strana jezika. Engleski i francuski. Na Politehnici su bili jako zadovoljni s njime. Još kao student pobijedio je na natječaju za sportsku dvoranu. Početkom lipnja je u predroku obranio diplomski i profesor Hryniewecki mu je ponudio posao u njegovom birou. Bio sam ponosan na njega i osigurao sam mu dvomjesečni odlazak u Francusku, Italiju i Grčku. U srpnju i kolovozu. Krajem lipnja otputio se s kolegama na Wigru na jednodnevnu jedrilicačku regatu.

MENACHEM: U 8.10 u Tel Avivu je autobus pogoden projektilom iz tromblona. Autobus je eksplodirao. Poginulo je devetoro učenika i dva učitelja, a dvadeset četiri učenika su teško ranjena. Teroristi su pucali iz kalašnjikova po djeci koja su se pokušavala spasiti iz gorućega autobusa. Moj desetoćidšnji sin je pogođen dok je pokušavao spasiti kolegicu.

ZYGMUNT: 24. lipnja u podne se u Wigri podignula oluja. Čini se da nije dugo trajala. Nekoliko minuta. Jedrilica na kojoj je plovio Jurek sa svojim kolegom, prevrнула se i potonula. Kolege su nekako doplivali do obale. Jurek nije.

ABRAM: 24. lipnja u podne? Bože! Točno trideset godina

nakon što su Zygmunte, Heniek i Rysiek ubili Jakuba Kaca na Trgu.

HENIEK: Bila je to lijepa, veličanstvena sahrana. Izgovorio sam jednu od najboljih propovijedi u životu. O Abrahamu i Izaku. Nisi poslao jaganjca, Gospodine! Izak je mr-tav! Zašto nas iskušavaš svojim gnjevom? Zašto strepe naša srca? Tako mlad dječak! Arhitekt! S diplomom. S planovima. Snovima. Roditeljska nada! Trebao se u Rimu diviti Koloseumu! U Parizu Louvreu! Akropoli u Aten! Gospodine, nisi poslao jaganjca, ali mi pamtimo da nam je jaganjac došao. I ti si taj jaganjac.

MARIANNA: To je bilo strašno. Neljudsko. Nisam to mogla slušati.

WLADEK: Lijes je bio zatvoren. Vjerojatno su mu jegulje pojele lice.

MENACHEM: Nakon pogreba Ruth je rekla da je na meni prokletstvo i otišla.

WLADEK: Zygmuntova žena je završila u ludnici u Chorzozcy.

MENACHEM: Zamolio sam kolegu da me poveže s obavještajnom službom. Primio me potpukovnik. Rekao sam mu tko sam i što sam radio u Poljskoj i da bih to isto htio napraviti s teroristima koji su ubili moga sina. Odgovorio mi je da dobro zna što sam radio u Poljskoj, jer ima u ladici deset zahtjeva za izručenje, i da naravno treba stručnjake, ali ne manijake. I da nastavim raditi to što radim tako dobro, odnosno popravljam tenkove. Ili ako mi je draže, neka se vratim traktorima.

HENIEK: Zygmunte se nakon Jurekove smrti promijenio do neprepoznavanja. Taj elegantni čovjek koji je uvijek nosio svileni šal, povukao se iz javnoga života i otišao u mirovinu. Godinama je sjedio kod mene u župnom dvoru, šutio i nekamo zurio. Bog zna kamo. Samo je pušio cigaretu za cigaretom. Jednom je rekao...

ZYGMUNT: Usrali smo taj naš život, Heniek. Gdje je bio Bog?

MENACHEM: U međuvremenu je počeo rat za Yom Kippur* i Eretz Israel je umalo prestao postojati. Bio je to rat tehnika. Moji tenkovi su se pokazali starim željezom pred tih novih sovjetskih i američkih raketa. Na kraju se malo smirilo i proglašen je mir. Vratio sam se kući i odjednom shvatio da imam pedeset i pet godina i da me više ništa u životu ne čeka. Okupao sam se i obrijao, odjenuo čistu odoru, pažljivo zatvorio kuću, sjeo u automobil, uzeo u bazi visokooktanski benzin i odveo se prema Masadi. Brzo.

ABRAM: Yediouth je napisao da je ford mustang boje višnje

nepoduštenom brzinom izletio s autostrade, prevrnuo se, udario u drvo, odbio se i eksplodirao. Ostala je od njega spaljena karoserija. I istopljeni zlatni Menachemov sat. Ništa više. Tisućljetnoj maslini nije se dogodilo ništa.

HENIEK: Kada sam saznao da je Zygmunte doživio udar, smjestio sam se uputio u njegovu bolnicu. Imao je odličnu skrb. Zet je činio sve što je mogao da ga spasi! I ja sam bdio uz njega s kćerima dan i noć.

WLADEK: Da, bdio je da se ne izbrbljam pred smrtn.

MARIANNA: Ti ionako već sve znaš.

HENIEK: Pred smrt dogodilo se s njim nešto čudno. Počeo se tresti i bacati na krevet. U očiju su mu frcale suze.

WLADEK: Za spomenik od crnoga mramora dali su vjerojatno sve opljačkano židovsko zlato.

MARIANNA: A ti zavidiš?

HENIEK: Zygmuntova je smrt na mene ostavila golem dojam. *Memento mori*. Tako bih mogao odrediti svoje razmišljanje. Shvatio sam da su pred licem smrti svi naši problemi mali i da se u posljednjem računu broje samo velike stvari: domovina, čast, vjera. Kao u potvrdu mojih misli, Bog nam je poslao papu Poljaka i NSZZ Solidarnost. Pomislio sam kako je došao moj trenutak. Organizirao sam labore, oaze, duhovnu obnovu. Ne neko dosadno i užtogljeno brbljanje. Slično kao Sveti Otac, moj vršnjak, Boga sam tražio s mladeži u brdima, na kajaku ili u dugom noćnom razgovoru.

ZOCHA: 1981. godine, za vrijeme Solidarnosti, uplatila sam putovanje u Poljsku. Kupila sam nekoliko pristojnih krpica kod Championa. I odtjela sam. Bože, kakva je bila ta slobodna Poljska! Ocat i luk. Imali smo nekoliko slobodnih dana pa sam odlučila pogledati staro smeće. Dogovorila sam se s jednim taksistom da me za twenty dollars vozi kamo god treba. Dala sam se odvesti u mlin. Marianni i Wladeku. Izgledali su kao neki klošari. Svadali su se neprekidno. Kada je Marianna na trenutak izašla, Wladek je rekao...

WLADEK: Vidiš ovaj židovski pajzl? Da nema mene, smeće bi nas zatrvalo.

ZOCHA: A mlin?

WLADEK: Ne isplati se. Iznajmili smo ga.

ZOCHA: Kada je Wladek otišao...

MARIANNA: Kažem ti, Zocha, da sam znala kakav će to biti život, otišla bih u onaj štagalj sa svima.

ZOCHA: Dala sam Wladeku te dollars. Kupio je negdje votke, kobasice, krastavaca. Posjedili smo. Popričali. Sjetili se. A što ima kod Henieka?

WŁADEK: Otkad je Poljak postao papa, bez batine mu ne prilazi! Kartaš! Lopov! Peder!

MARIANNA: Prestani, Wladek, kako možeš tako govoriti o svećeniku?

ZOCHA: Na kraju se Wladek napio i otišao spavati. Pitala sam Mariannu hoće li sa mnom otići na groblje?

MARIANNA: Što ti to, Zocha, još će netko vidjeti!

ZOCHA: Dala sam joj ten dollars, oprostila se i otišla sama. Na mjestu štađlja ležao je kamen s natpisom: "Žandari i hitlerovci spalili su 1600 Židova". Židovski dio groblja bio je obrastao lijeskom. Ušla sam na katoličko groblje i odmah naletjela na Zygmuntovo grob. Crni mramor. Veliki rasplakani anđeo. I natpis: "Pravedni suče, ispitaj naše duše!" Olešov i majčin grob nisam pronašla. Kada sam izlazila, pored crkve sam naišla na Henieka. Hvaljen Isus.

HENIEK: Na vijeke vjekova! Zocha?

ZOCHA: Zocha...

HENIEK: Što te dovodi na naš skromni prag?

ZOCHA: Htjela sam obići Olešov i majčin grob.

HENIEK: "Odvest ću te." I odveo sam.

ZOCHA: Oba groba su održavana. Čisto. Tko se tako sjeća?

HENIEK: A, moji izviđači.

ZOCHA: Ganulo me. Svećenik je svećenik, pomislila sam, i dala mu fifty dollars za svetu misu za Olešovu i majčinu dušu.

HENIEK: A kolega iz razreda? Rysieka, Zygmunta, Dore, Jakuba i Menachema?

ZOCHA: Svih?

HENIEK: A zašto ne, Zocha?

ZOCHA: Otkrivena sjela sam u taksu, dala se odvesti u Varšavu i vratila u New York. S djecom nisam mogla računati. Jednom mi je Lucy rekla da sam joj ubila oca. Odlučila sam ne umiljavati se. Prodala sam kuću skupa s još neisplaćenim kreditom i kupila si doživotno mjesto u "Kući mirne starosti Svete Tereze od djeteta Isusa". To je bila udobnost. Preljepa soba s kupaonicom i pogledom na prelijepi park. Pet puta dnevno obrok. Ukusan. Liječnik. Frizer. Sveta misa svakoga dana. Gospođe s kojima sam se molila, gledala televiziju i kartala poker, bile su jako drage, ali nekako nisu voljele Židove. Kada su me Stan i Lucy jednom posjetili, upitale su nisam li Židovka jer da mi djeca izgledaju kao Židovi. "Of course not", rekla sam. Da bi me Stan i Lucy posjećivali, kanila sam im plaćati fifty dollars. Plus povrat putnih troškova. Pa sam se s njima dogovorila da ću im svaki mjesec platiti fifty

dollars da me ne posjećuju, što mi se isplatilo, jer su otpadali putni troškovi. Tako sam mogla s gospođama mirno kartati poker, gledati televiziju i moliti se. I tako je protačen taj život.

ABRAM: Zocha se vjerojatno nije probudila nakon nekih tableta. Stan i Lucy su sumnjali da je ubijena, otrovana, jer je cijeli imetak pripao časnama, ali obdukcija nije dokazala ništa takvog. Premda je devedesetih godina tamo bila neka istraga i netko je ipak završio u zatvoru.

HENIEK: Za moj rad i posvećenost zadesile su me same neugodnosti. Volio sam bridž. As uzima jednom. Trefovi su slaba boja. Što je od mene nastalo u osamdesetima? Kartaš koji na pokeru gubi novac od milodara. Devedesetih je pak poljski tisak pisao o mojoj "slabosti prema rumenim ministrantima". Kada je i ta laž propala, svjedoci su povukli svoje izjave, a biskup me imenovao dekanom, pojavile su se glasine o mojoj navodnoj suradnji sa službom sigurnosti. Da sam potkazivao Solidarnost u zamjenu za građevinske olakšice! Ja! Godine 2000. je izbila nova provokacija. Ovaj put su Židovi našega gradića optuženi za ubijanje Židova. Na trenutak sam oklijevao. Zamolio sam da me biskup primi i da mi savjet. Da djelomično priznam? Biskup me je doslovno izvikao. "Zar ste poludjeli, dekane?"

WŁADEK: Uvijek sam vjerovao da pravda na kraju pobjeđuje. I da ću prije smrti još odigrati neku ulogu. Kada su mi došli mediji, odlučio sam posvjedočiti istinu.

MARIANNA: Zašto, čovječe? Neće nam dati živjeti. Jednom me u životu poslušaj.

WŁADEK: Ispričao sam što se stvarno dogodilo. Kakvu je tko imao korist. Nisam izostavio ni svoju ulogu.

MARIANNA: Napravio je od nas Romea i Juliju, a od sebe jedinoga pravednika u Sodomi i Gomori.

HENIEK: Saznao sam da su glavni informatori naših neprijatelja Marianna i Wladek. Otišao sam do njih nakon Božića i kažem: "Što blebećete?"

WŁADEK: Ali to je istina, Heniek!

HENIEK: A što je istina, Wladek? Čija i s kojim ciljem? Razmislio si? Ushjtelo vam se slave pod stare dane? Niste pomislili da vam je među tim ljudima koje sada pljujete počinuti do dana Suda? A možda ne želite počivati u glavnoj aleji? Nego negdje u grmlju?

WŁADEK: Imao je već dvije kemoterapije i vjerojatno opet metastaze. Rekao sam: "Ne znamo tko je prvi na redu, Heniek!" Zalupio je vratima i izašao. Nekoliko dana kasnije "nepoznati počinitelji" su nam razbili prozor.

MARIANNA: Kamen je bio zamotan u papir na kojemu je pisalo: "Ako ne zatvorite gubice, dovršit ćemo ono što nismo dovršili".

WŁADEK: Moram reći da smo prave prijatelje upoznali u nevolji...

HENIEK: Noću se do njih dovezao neki njemački automobil s varšavskim tablicama s prikolicom i krišom su otputovali! Kao lopovi!

WŁADEK: Nastanili smo se u pansionu "Zlatna jesen" pored Varšave. Nitko nije znao da smo tu. Imali smo liječničku skrb, doručak, ručak, večeru, telefon i televizor s pedeset i šest kanala...

MARIANNA: Kupaonicu prije svega. Kada i tuš zasebno. Kao kod ujaka Mosze prije rata. Prvi put nakon šezdeset godina skinula sam sa sebe seljačke prnje, maramu i okupala se.

WŁADEK: Svađali smo se oko daljinskog.

MARIANNA: Wladek je htio gledati ili sebe ili nekakvu pucnjavu...

WŁADEK: Marianka je neprekidno zurila u dokumentarne ili filmove o prirodi. Usto na engleskom, užasna dosada...

MARIANNA: Srećom je počeo odlaziti liječnicima.

WŁADEK: Bio je to rak pluća.

MARIANNA: A govorila sam mu da ne puši.

WŁADEK: Pregledavali su me specijalisti. Profesori. Nije se dalo ništa napraviti. Odlučio sam ipak izdržati do šezdesete obljetnice i otkrivanja novoga spomenika.

HENIEK: Na televiziji sam vidio da se Wladek pojavio u gradiću povodom otkrivanja spomenika, ali ni ja, ni moji župljani nismo sudjelovali u toj jednoj predstavi.

WŁADEK: Sjedio sam u prvom redu. Pored mene predsjednik, veleposlanik, gradonačelnik, zastupnici, senatori, umjetnici.

HENIEK: Za to sam susreo svoga kolegu iz davnih godina, koji je rabin u New Yorku, Abrama Piekarza, sada Bakera.

ABRAM: Došao sam ga posjetiti u župni dvor.

HENIEK: Srdačno sam ga primio. Sa staropoljskom gostoljubivošću. Bilo je domaćih kolača. Medenjaka. Torti. Voćnih likera. Kava i čaj. Sve za gosta.

ABRAM: Nisam jeo zbog šećerne bolesti.

HENIEK: Vrlo smo srdačno popričali o davnim vremenima. O tome kako su prije rata Poljaci i Židovi skupa učili, radili i igrali se, a svećenik i rabin rješavali sve sporne probleme...

WŁADEK: Da, koliko Židovi moraju platiti za izgradnju

crkve da izbjegnju pogrom na Veliki petak!

MARIANNA: Smjesta prestani! Što je bilo, a nije, ne bilježi se!

ABRAM: A reci mi, Heniek, kada su Nijemci i ti poljski izrodili tjerali Židove u štađalj, je li istina da je naš rabin išao na čelu s Torom? I blagoslovio sve: žrtve, krvnike i svjedoke? A u štađlju kada su ga zapalili, zapjevao *Kiddush Hashem*?

HENIEK: Istina, Abrame.

WŁADEK: Razveselio sam se susretu s Abramom. Nakon šezdeset i šest godina. Uopće me nije prepoznao. Ali me je srdačno dočekao. Šteta što se Heniek nije htio sresti sa mnom. Kakav bi to bio susret! Trojica kolega iz razreda! Rabin, svećenik i ja.

ABRAM: Na trgu je stari rabin stajao gladan i žedan puno sati. Zajedno sa svojim narodom. I vidio je kako maltretiraju ljude po ulicama. I obeščašćuju žene. I ubijaju djecu. I za kraj mu je zapovjedbano da ide u skupini koja je dizala ostatke spomenika s natpisima o Lenjinu koji vjeruje u komunizam. Sačuvaj Bože! I u posljednji je sat, guran vilama i batinama sa zabijenim čavlima, bio zatvoren u štađalj gdje se posve svjestan – pamтите – pripremao na obred, blagoslov *Kiddush Hashem*, koji spominje u svojoj molitvi: "Voljet ćeš svoga Boga svim svojim srcem, cijelim životom, svom snagom". I to je poruka Poljskoj i cijelome svijetu, koja proistječe iz te velične stvari. Neka Otac Nebeski blagoslovi sve koji ovdje pribivaju. Amen.

HENIEK: Gledajući to na televiziji, bio sam pomiješanih osjećaja.

WŁADEK: Bila je to lijepa propovijed. Svi su plakali. Ja također.

MARIANNA: Ispočetka sam čak ronila suze kada sam sve to gledala na televizijskom dnevniku, no zatim sam, kada je Abram, sjed i ostario, počeo pripovijedati o starom rabinu u štađlju, posve kao da je ondje i sam bio, brzo sam se prebacila na Animal Planet gdje se prikazivao odličan film o pingvinima.

WŁADEK: U rujnu mi se stanje pogoršalo.

MARIANNA: Kada ga je odvozila hitna pomoć, čvrsto me uhvatio za ruku i dugo držao. Nije ništa rekao. Ni ja nisam ništa rekla. Jer, i o čemu govoriti?

WŁADEK: Davali su mi sve više morfija.

HENIEK: Povratka bolesti prihvatilo sam pokorno i dostojanstveno. Odbio sam primati sredstva protiv boli. Živio sam za Gospodina, trpio i za Njega sam sada htio umrijeti. No, kada je stigla istinska bol, pokazalo se da

je ne znam pretrpjeti. Htio sam, ali nisam mogao. Počeli su mi davati narkotik. Imao sam snoviđenja. Užasna. Židovi. Jakub Kac. Krojač Eluš. Dora s malim Igorom. Ponekad je dolazio Zygmont. Stajao je i šutio. Nije se imalo kamo pobjeći. Boga nije bilo!

WLADK: Jednom, ne znam je li to bio san ili java, došao je Rysiek. Htio sam reći: Rysiek, oprost, ali nije mi to htjelo preći preko usta, jer što se tu imalo oprostiti, pomislio sam, moram to nositi sam i rekao sam tek: Rysiek! A on nije ništa rekao, samo mi je prišao i zagrlio me. Počeo sam strašno jecati. Zatim sam vidio da je došla majka. S malom Dorotom na ruci. Mama, rekao sam i počeo još jače plakati. I tada vidim, još je netko došao, a to je Heniek došao.

MARIANNA: Sahraniili su obojicu istoga dana. Henieka uz glavnu aleju. S pompom. Bio je biskup. Misa. Sat kasnije Wladeka po strani. Pored majke. Ja nisam otišla. Nisam imala snage. Osobito jer je oba pogreba ionako prikazao televizijski dnevnik. O Wlodeku nisam puno mislila. Što sam s njime trebala preživjeti, preživjela sam. Bio je zasigurno tipični Poljak. Jedna lijepa gesta, a onda godine patnji. Ali zar sam mogla zaboraviti tu sliku kada je kao lud jurio na konju da mi spasi život? Pa kada se javila jedna zaklada iz Varšave, koja nam je podignula spomenik od lijepog kineskog kamena, s pitanjem želim li na njemu biti upisana kao Rachela ili kao Marianna, bez oklijevanja sam odgovorila: Marianna.

ABRAM: Draga razredna kolegice Rachelo Fišman! Pišem Tebi, ja Abram, Tvoj davni kolega iz razreda. Saznao sam Tvoju adresu dok sam bio u Poljskoj u povodu obiljetnice mučeništva. Razgovarao sam s Wlodekom, Tvojim mužem. Sada sam saznao da je Wladek umro i da si ostala sama. I moj grob na Mount Hebron Cemetery je spreman. Takva nam je sudbina. Svi ćemo ubrzo otići odavde. Pišem ti da se ne osjećaš usamljenom u tom nerazumnom svijetu. Tvoj razredni kolega – Abram Baker

P. S. Gledao sam taj film u kojemu si se pojavila još s Wlodekom. I ja sam se u njemu pojavio. Nimalo se nisi promijenila. A jesam li se ja promijenio? Dat ću ti dobar židovski savjet. Nikada nemoj pristati na intervju za manje od 200 dolara. Pamti, ako te trebaju, uvijek će dati. Abram.

MARIANNA: Vrijeme kada sam ostala sama s televizorom s pedeset kanala bilo je najsretnije vrijeme u mom životu. Sloboda. Ta riječ najbolje izražava moj osjećaj.

Pokazalo se, na primjer, da još uvijek razumijem engleski, njemački, francuski. Što čovjek nauči u mladosti, ostaje mu zauvijek. Gledala sam doslovno sve. Serijale, kvizove, igrane i dokumentarne filmove. Omiljeni kanal? Discovery. Animal Planet. BBC.

ABRAM: Draga kolegice Rachelo, jesi li primila moje pismo?

Sada često mislim na Tebe. Sjećaš li se kada sam imao bar micva i kada sam prvi put odjeven u talit i teflin čitao svoj dio Tore i izgovarao komentar na njega? Bilo je to o Abrahamu i Izaku u zemlji Moriji. Znam da si tada bila u ženskom dijelu sinagoge, ali nikada to nisi spomenula.

U to je vrijeme puno naših kolega izgubilo vjeru i okrenulo se od Boga, a moj prijatelj Jakub Kac, s kojim sam često uvečer sjedio ispod Tvoga prozora i čekao da se ugasi svjetlo, tada čak nije ni došao u hram. A ja sam misleći na njega rekao da je vjera najbolja od stvari koje nam je podario Onaj u čijoj ruci počiva početak i kraj svega. I da je to što se dogodilo Abrahamu, Izaku i Sari, bilo tako strašno da samo duboka vjera može dopustiti čovjeku da izdrži nešto takvo i ako smo tako glupi da odbacujemo vjeru, u našem je životu sve lišeno smisla.

Budi zdrava, napiši što je dobro i loše u Tebe – Abram P. S. Kako je čudan bio taj naš život.

MARIANNA: Iz kreveta sam ustajala samo na obroke. I jedna šetnja tijekom dana. Nerado. Osobito od vremena kada me je jedna starica presrela na šetnji da jesam li ja "ta" Židovka. Odlučila sam tada da više neću odlaziti u šetnje. Ni čitati pisma. Samo sam jednom htjela pročitati Abramovo pismo, ali bilo je napisano tako sitnim i iskrvljenim slovima, tako naškrabano, da sam odustala. Osim toga, toliko se toga na televiziji događalo. Najviše sam voljela filmove o životinjama. Valjda sam tražila odgovor na pitanje: kakav je bio smisao tog života? Tražila sam i nisam pronašla. Među ljudima. Među životinjama jesam.

ABRAM: Draga Rachelo, snašla me nesreća. Razboljela se i umrla moja žena Deborah. Prošle nedjelje sahranili smo je svi na Mont Hebronu. Cijela moja obitelj kojom me je blagoslovio Gospodin.

Moji voljeni sinovi: Izak, Jakub, David i Sam.

I moje voljene kćeri: Dora, Tyl i Hannah.

I moje mile snahe: Darryl, Zelda, Gina i Judy.

I moji izvrsni zetovi: Joe, Mickey i Adam.

Moji voljeni unuci: Abram, Percy, Thomas, Dave, Jake,

Joseph, John, Ben, Simon, Sam, Ezra, Ilya, Zelig, Buster, Al, Allan, Moses, Jack, Marc, Dirk, Gary, Elliott, Dick, Tom, Noel, Gordon, Larry, Teddy i Bill.

I moje voljene unuke: Debby, Lea, Miriam, Moly, Ava, Diana, Dorothy, Sonia, Ester, Fay, Ann, Adela, Rita, Linda, Sheila i Dora.

Najvoljeniji prauunci: Abram, Jacob, Lester, Ivan i Omar, blizanci Chou i Cheng, voljene djevojčice: Sara, Lily, Dora, Ann, Sonia i Li.

No i taj najvoljeniji vragolan Bencjon koji je svojoj baki zasvirao na klarinetu, kao što je nekoć njegov djed po ujaku Bencjon (kako je nepredvidiva volja Gospodinovala!) svirao meni kada sam odlazio iz našega gradića. Danas sam sjeo i pišem Ti pismo jer mi je pala na pamet misao da bismo se možda mogli srestiti? Bi li možda doputovala u New York?

Upoznala bi cijelu moju obitelj za koju si junakinja? Ja ne mogu doći u Poljsku jer više uopće ne mogu hodati.

Napiši nekoliko riječi kako si?

Tvoj odani kolega – Abram Piekarz.

P. S. Od srca Te blagoslivljam.

SVL: Jedna je samo zvijezda,

što ne miče se sa svojih strana.

To je zvijezda Sjevernjača,

vazda na mjestu i postojana.

Onaj tko izgubi se u mraku

uvijek će je lako pronaći:

u Velikim kolima otkriti mora

gdje se spajaju stražnji kotači,

pet dužina odmjeriti...

Svjetlost joj je jasna, bez mana!

Gledaj u zvijezdu i saznat ćeš,

gdje se nalazi sjeverna strana.

Pogledat ćeš desno i ugledati

nepogrešivo na istoku

ono mjesto gdje će sunce

sutra izaći kao svakog dana.

I više nećeš zalutati,

nastavit ćeš dalje bez straha.

Ovdje je sjever, ondje jug,

a tamo su istok i zapad.

AUTOROVA NAPOMENA: Inspiraciju i znanje crpio sam uglavnom iz knjiga: *U četrdesetima su nas majko u Sibir poslali... /W czterdziestym nas matko na Sibir zesłali.../* pod uredništvom Irene Grudzińskiej Gross i Jana T. Grossa (1983); *Susjedi /Sąsiedzi/* Jana T. Grossa (2000), *Okol Jedwabnego /Wokół Jedwabnego/* Anne Bikont (2004) te filmova *Mjesto rođenja /Miejsce urodzenia/* Pawła Łozińskiego (1992), *Šteti /Shtetl/* Mariana Marzyńskiego (1996) i *Susjedi /Sąsiedzi/* Agnieszke Arnold (2001). Svima na ovom mjestu zahvaljujem. Iskoristio sam stihove Marcina Wyche kojemu posebno hvala. Jagodi Herik Spallirski i Leonardu Nugeru zahvaljujem na bitnim primjedbama.

* Stih iz *Ode mladosti* Adama Mickiewicza. (...Ruka do ruke! Da smo zemlju stisli/U lancu jednom i kružnom/K žarištu jednom str'jelnjimo misli./Duhove k žarištu družnom!.../Tebe ćemo, grume sv'jeta./Utrenikom novim gnati./Pl'jesan s kore saderati./Da se sjetiš mladih ljeta...) A. Mickiewicz: *Sonet. - Romance i balade. - Gražyna. - Konrad Wallenrod.*, Matica hrvatska 1908. Zagreb. Prev. Iso Velikanović.

* Jan Skrzetuski, idealni vitez iz romana *Ognjem i mačem* H. Sienkiewicza (op. prev.).

* Piekarz na poljskom znači pekar (op. prev.).

* Prema prijevodu Vladimira Gerića iz zbirke Vladimira Majakovskog *Na sav glas*, Matica hrvatska, Zagreb 1965.

* *Mazurek Dąbrowskiego* – poljska domoljubna pjesma iz 1797. godine, od 26. veljače 1927. službena državna himna Republike Poljske.

* Bigos, poljski nacionalni specijalitet koji se sastoji od nekoliko vrsta mesa, kobasica, kiselog i svežeg kupusa, gljiva, suhog voća i začina.

* Ured javne sigurnosti (Urząd bezpieczeństwa publicznego), skraćeno UB, dio Ministarstva javne sigurnosti u poslijeratnoj Poljskoj. Zloglasna služba u razdoblju staljinizma, likvidirana 1954. (op. prev.)

* Rawicz, grad burne prošlosti u kojemu je od 1945. do 1956. bio jedan od najvećih i najtežih zatvora kroz koji je prošio više od 19 tisuća političkih zatvorenika od kojih su 142 u njemu okončala život (op. prev.).

* hohol, pogrdni poljski naziv za ukrajinske kozake, odnosno za sve Ukrajince (op. prev.).

* Sabra, Židov rođen u Izraelu (op. prev.).

** Studentski nemiri koji su se 1968. proširili svijetom u Poljskoj su doživjeli vrhunac u ožujku. Njihovom izravnom posljedicom bilo je protjerivanje oko 10 tisuća poljskih Židova, među kojima i puno istaknutih sveučilišnih profesora i znanstvenika koji su optuženi za pobunu protiv socijalističke vlasti (op. prev.).

* Pravednik među narodima, počasni naziv koji država Izrael dodjeljuje ne-Židovima koji su u vrijeme holokausta spasili život makar jednom Židovu (op. prev.).

* Arapsko-izraelski rat koji je počeo 1973. na najveći židovski praznik Yom Kippur. (Dan pomirenja ili ispaštanja). (Op. prev.)